

- RNI No.: MAHMAR/2000/02965
- Publication & Posting Date : 01/04/2021
- वर्ष ३१ वे/अंक ४ था/सांगली/पृष्ठे ३६
- एप्रिल २०२१
- किंमत : २० रु.

अंधशब्दा निर्मलता तात्पर्य

माझ्यावरील आंबेडकरी विचारांचा प्रभाव

साहित्यिक डॉ. नागनाथ कोत्तापळे, कवी अजय कांडर, अभिनेते डॉ. शरद भुताडिया,
लेखक-दिग्दर्शक राजकुमार तांगडे, पत्रकार अलका धुपकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभिवादन विशेषांक

वर्गीमध्ये ५०% सवलत

वार्षिक वर्गी रु. ४०० ऐवजी रु. २००

किंमत २० रुपये

वर्गी एक वर्षसाठीच स्वीकारली जाईल

वर्गीची रकम ऑनलाईन पेमेंटद्वारे
खालील बँक खात्यावर पाठवावी.

THE SARASWAT CO-OP. BANK LTD.

Branch : Shivaji Nagar, Sangli.

C.A.A/c. No. 173100100001155
IFSC Code : SRCB0000173

(राष्ट्रीयकृत बँकेचे चेक स्वीकारतो. कोणत्याही
महिन्यापासून वर्गीदार होता येते.)
(वर्गी बँकेत जमा केल्यानंतर कार्यालयास
फोनवरून आपला संपूर्ण पता कळवावा.)

ऑनलाईन वर्गीसाठी लिंक :
(गुगल पे, फोन पे, पेटीएम)
[http://ansvarta.in/
subscription.php](http://ansvarta.in/subscription.php)

'अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र' हे पत्रक
मुद्रक अण्णासाहेब धोंडीराम कोरे यांनी
मालक अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती सातारा व
प्रकाशक राहुल सुर्यकांत थोरात यांचेसाठी
कुमार प्रिंटर्स, १७४-१७६, वसंतदादा
इंडस्ट्रियल इस्टेट, सांगली ४१६ ४१६
(महाराष्ट्र) येथे छापून अंधश्रद्धा निर्मूलन
समिती कार्यालय, एफ ४, कार्तिक अपार्टमेंट,
सहारा चौक, संजयनगर, सांगली पिन ४१६
४१६ (महाराष्ट्र) येथून प्रसिद्ध केले.

- संपादक : राजीव मधुकर देशपांडे,
मोबाईल नंबर - ९१३६१ ०९८४५
ईमेल : ansvarta@gmail.com

Andhashradha Nirmulan Vartapatra Behalf Owned by Andhashradha Nirmulan Samiti Satara Printer by Annasaheb Dhondiraj Kore and Publisher Rahul Suryakant Thorat Printed at Kumar Printers, 174 - 176,Vasantadada Industrial Estate, Sangli 416416 (Maharashtra) and Published at Andhashradha Nirmulan Samiti karyalay, F-4, Kartik Apartment, Sahara Chowk, Sanjaynagar, Sangli 416416 (Maharashtra).

Editor by Rajiv Madhukar Deshpande,
Mob. 9136109845,
Email:ansvarta@gmail.com

या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी
संपादक सहमत असतीलच असे नाही.

मुद्रण रथळ : कुमार प्रिंटर्स, सांगली.
अंकातील छायाचित्रे इंटरनेटवरून साधार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभिवादन विरोधांक..!

माझ्याकरील आंबेडकरी विचारांचा प्रभाव

०५ श्रेष्ठतर जीवनमूल्ये म्हणजेच आंबेडकरी विचार

डॉ. नागनाथ कोत्तापळे

०७ बाबासाहेब सर्वांचे

अजय कांडर

१२ 'वाटा-पळगाटा' मधील भूमिकेने मला आंबेडकरी विचारांकडे वळविले

डॉ. शरद भुताडिया

१४ बाबासाहेबांजवळ अनेक प्रश्नांची उत्तरे आहेत

राजकुमार तांगडे

१७ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मेटले नसते तर...

अलका धुपकर

१९ कविता बाबासाहेबांवरील अनुवादित कविता

भरत यादव

२२ एक संवाद : ग्रंथप्रेमी बाबासाहेबांसोबत

नरेंद्र लांजेवार

अभिनंदन

२४ उद्या : नंदा खरे यांचा भविष्यवेध

प्रभाकर नानावटी

अभिनंदन

२७ बालसाहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त 'आबाची गोट'

नरेंद्र लांजेवार

सत्यरोधक लिंगा

२९ सत्यरोधक जनाबाई रोकडे : जे.पी.

डॉ.छाया पोवार

तिकित्सा

३२ प्रेम, विवाह, धर्मपरिवर्तन आणि कायदा

डॉ.नितीश नवसागरे

दुसरी लाट?

कोरोनाचा सार्वत्रिक प्रसार नियंत्रणात आणण्याच्या उद्देशाने संपूर्ण देशाला अवघ्या चार तासांचा अवधी देत पंतप्रधानांनी रात्री आठ वाजता केलेल्या टाळेबंदीच्या घोषणेला २४ मार्चला एक वर्ष पूर्ण झाले. या वर्षभरात सर्व अर्थव्यवहारांवर लादलेल्या कडक टाळेबंदीबरोबरच थाळ्या वाजवून झाल्या, दिवे पेटवून झाले, पुष्पवृष्टी करून झाली, शंखनाद करून झाला, यज्ञयाग, 'गो करोना गो' पासून गग्यारी मंत्रापर्यंत सर्व मंत्रांचे पठन, गोमूत्र प्राशन, गोशेण फासून झाले, रामदेवबाबाची कोरोनावर हमखास मात करणारी तथाकथित आयुर्वेदिक औषधे आली; पण कशाचाच काहीच उपयोग झाला नाही; उलट याच्या परिणामी देशभरात एक प्रकारचे अवैज्ञानिक असुशिक्षत अधश्रद्धाळू वातावरण निर्माण होत योग्य उपचारांबाबत संभ्रमच निर्माण झाला. दुसऱ्या बाजूला, कोणत्याही नियोजनाअभावी लादलेल्या कडक टाळेबंदीमुळे अर्थव्यवस्था ठप्प होऊन हातावर पोट असणाऱ्या कोट्यवधी गरिबांची ससेहोलपट झाली, जी आजही चालूच आहे. त्यांना शेकडो मैलांचा प्रवास पायी, सायकलने करीत आपापल्या गावी परतावे लागले. यात अनेकांना प्राण गमवावे लागले. 'त्या' काळातील स्थलांतरित कामगारांच्या विदारक स्थितीची दृश्ये कोणत्याही संवेदनशील माणसाचे मन हेलावून सोडणारीच होती. आजही त्यात फारसा फरक पडलेला नाही; उलट त्यांची स्थिती अधिकच विदारक बनत चालली आहे.

ही वर्षपूर्ती होत असताना आज कोरोनाच्या बाबतची परिस्थिती काय आहे? फेब्रुवारी महिन्यात उत्तरणीला लागलेला कोरोनाचा आलेख मार्चच्या सुरुवातीपासून पुन्हा वेगाने चढणीला लागला आहे. महाराष्ट्र, केरळ, तामिळनाडू, पंजाब, कर्नाटक, हरियाणा, गुजरात आणि मध्य प्रदेश या आठ राज्यांत नव्या रुणांची पडत असलेली दैनंदिन भर चिंता वाढविणारी निश्चितच आहे. त्यामुळे अनेक राज्यांत कोरोनासंदर्भातील निर्बंध वाढवणे किंवा अधिक व्यापक करत त्यांची कडक अंमलबजावणी करण्याचे प्रयत्न चालू झाले आहेत.

पण विविध राज्यांत याकडे पूर्ण दुर्लक्ष होताना दिसत आहे. उत्तराखण्डमधील हरिद्वारला १ एप्रिलपासून होणारा महाकुंभ २८ दिवस चालणार आहे. कोरोनाचे संकट असताना गंगाकिनारी काही दिवस या महाकुंभनिमित्त देशभरातील लाखो भाविक एकत्र जमणार आहेत. महाशिवरात्रीच्या दिवशी गंगेत हजारभर साधूनी डुबकी घेतली. महाराष्ट्रातही सरकारी निर्बंधांना पायदळी तुडवत आपल्या उत्सव, यात्रा टिकिविण्यासाठी लाखोंनी एकत्र येण्याची चिथावणी दिली जात आहे. पाच राज्यांत चालू असलेल्या निवडणुका, त्यानिमित्ताने चालू असलेल्या लाखांच्या सभा, मोर्चे, मिरवणुका, क्रिकेटचे सामने या सर्वांचा कोरोनाच्या रुणवाढीवर निश्चितच परिणाम होत आहे.

दुसऱ्या बाजूला, लोक ज्या प्रतिबंधक लसीची आतुरतेने वाट बघत होते, ती लस उपलब्ध झाली आहे. सुरुवातीला लस घेण्याबाबत लोक सांशंक होते; पण आता लसीकरणाचे गाडे हळूळू सुरक्षीत होत असले तरी जास्तीत जास्त जनतेचे कमीत कमी वेळात सार्वत्रिकरित्या लसीकरण करणे गरजेचे आहे; पण त्याची परिणामकता समजण्यास काही काळ जावा लागणारच. तोपर्यंत विषाणूंच्या या लाटांना रोखण्यात यशस्वी होण्यासाठी कोणत्याही अवैज्ञानिक कृत्याला, अंधश्रद्धांना थारा न देता विज्ञान आणि जनतेच्या सामूहिक विवेकी शक्तीला बळकट करत राहण्याचा निर्धार १४ एप्रिलच्या निमित्ताने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिवादन करताना आम्ही व्यक्त करतो.

RNI No. : MAHMAR/2000/02965

महाराष्ट्रातील सर्वाधिक खापाचे

वैज्ञानिक मनोवृत्तीचे मासिक

अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र

वर्ष : ३१ वे

अंक : ४ था

एप्रिल २०२१

किंमत २० रुपये

संपादक : राजीव देशपांडे

सल्लागार संपादक : प्रा. प. रा. आर्डे

सहसंपादक

अॅड. मुक्ता दाभोलकर,
अनिल चव्हाण, प्रा. डॉ. नितीन शिंदे,
नरेंद्र लांजेवार

व्यवस्थापकीय संपादक

राहुल थोरात

अंक निर्मिती : सुहास पवार

अंक वितरण : सुहास येरोडकर

मुख्यपृष्ठ : मिलिंद जोशी

मांडणी : संदीप भोरे

मुद्रित शोधक : दिनेश धनसरे

पत्ता व फोन

अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र

कार्तिक अपार्टमेंट, एफ-४, राजर्षी शाहूनगर,
सहारा चौक, संजयनगर, सांगली ४१६ ४१६

फोन : ०२३३/२३१२५१२

E-mail : ansvarta@gmail.com

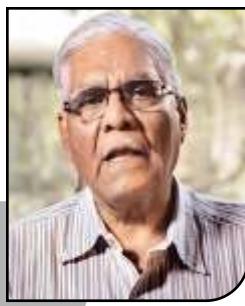
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक..!

माझ्यावरील आंबेडकरी विचारांचा प्रभाव

छत्रपती शिवाजी महाराज, क्रांतिवा फुले, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांसारख्या महामानवांनी जाती-पातीची, धर्माची बंधने ओलांडत अखिल मानवजातीच्या शोषणमुक्तीच्या मूल्यांचा पुरस्कार केलेला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तर स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मूल्यांवर आधारित देशाची घटना निर्माण करीत देशातील प्रत्येक नागरिकाला समान अधिकार, हक्क मिळवून दिले होते. पण या महामानवांनी पुरस्कारलेल्या मूल्यांना नजरेआड करत केवळ प्रतिमांना आपापल्या जातीच्या चौकटीत बंदिस्त करण्याचे प्रयत्न अस्मितेच्या नावावर, सोयीच्या राजकारणासाठी होताना सध्या दिसत आहे, म्हणूनच आपआपल्या जाती-पातीची बंधने तोडत या महामानवांची मूल्ये आपल्या कलाकृतीतून जनतेपर्यंत पोचविण्यासाठी साहित्यिक, नाट्यकलावंत, पत्रकार, अभिनेता, कवी यांनी केलेल्या प्रयत्नांची झालक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अभिवादन विशेषांकाच्या निमित्ताने त्यांच्या मुलाखतीतून, लेखातून ‘अंनिवा’च्या वाचकांसाठी करून देत आहेत.

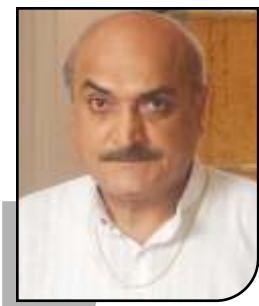
यामध्ये सहभागी होत आहेत...!

लेखक डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले

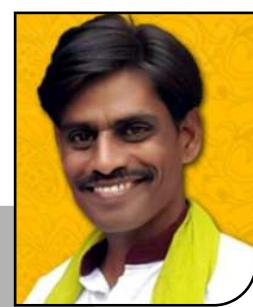
कवी अजय कांडर

नाटककार शरद भुताडिया

पत्रकार अलका धुपकर

अभिनेता राजकुमार तांगडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक..!

श्रेष्ठतर जीवनमूल्ये म्हणजेच आंबेडकरी विचार

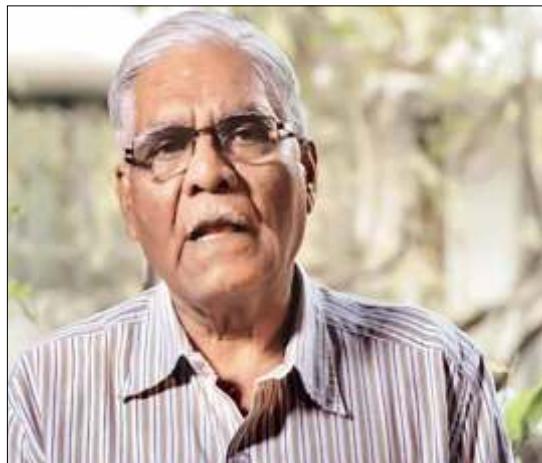
आपल्या जडणघडणीत डॉ. आंबेडकरांच्या विचाराशी आपला प्रथम परिचय केव्हा झाला?

लेखकाची जडणघडण सतत चालूच असते. अगदी मरेपर्यंत तो घडतच असतो. कारण त्याचे डोळे उघडे असतात आणि मन संवेदनशील असते. म्हणून बालपणापासून तो जे पाहतो, ऐकतो, वाचतो यातून त्याची घडण सुरु होते. त्याच्याभोवतीची माणसे आणि परिसरही त्याच्या घडणीस कारण होत असतो. आपल्या देशात जात ही पुष्कळदा घडणीस कारण ठरत जाते. अशा सगळ्या प्रक्रियांमधून लेखक घडत जातो. परंतु कधी तरी त्याचा महापुरुषांच्या विचारांशी परिचय होतो आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घडणीला एक दिशा मिळण्याची शक्यता असते. थोडे अलंकारिक भाषेत सांगायचे, तर हिच्याला पैलू पाडण्यासारखे हे काम असते... त्यातून लेखकाचा मूळचा पिंड अधिक उजळून निघतो... पुष्कळदा एकाच वेळी अनेक महापुरुषांच्या विचारांचा प्रभाव लेखकावर पडू शकतो. जसे की, माझ्यासारख्या लेखकाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जसे जवळचे वाटतात, तसे कार्ल मार्क्सही जवळचेच वाटतात. त्यात विरोध आहे, असे मी मानत नाही. दोघेही मानवी शोषणाबद्दलच बोलतात. दोघेही शोषणमुक्तीवरच बोलतात. अगदी थोडक्यात सांगायचे, तर जे-जे सारे मला माझे वाटतात. त्या-त्या सान्यांचा प्रभाव माझ्यावर असतो, असू शकतो. (काही लेखक असेही असतात की, ते आपल्यावर कुणाचा प्रभाव नाही, हे संगण्यात आनंद मानतात. बिच्चारे! त्यांचा विकासच झालेला नसतो, हेच त्यांना कळत नसते.)

आता लेखकावरील प्रभाव म्हणजे काय, ते नीट समजून घेतले पाहिजे. ते समजून घेताना असे लक्षात येते की, प्रत्येक लेखक एका विशिष्ट प्रकारचेच अनुभव साकार करतो; तसेच जीवनाकडे पाहण्याचा त्या-त्या लेखकाचा एक विशिष्ट दृष्टिकोन असतो; तसेच आपल्या लेखनातून तो कोणाच्या तरी बाजूने प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षरित्या उभे राहतो, म्हणजे शोषकांच्या बाजूने तरी उभा राहतो किंवा शोषितांच्या बाजूने तरी. जर लेखक पूर्वपुण्याई, कर्मसिद्धांत, दैव, पुनर्जन्म अशा भोवत्यात सापडला की, तो आपोआपच शोषकांच्या बाजूने उभा आहे, असे दिसायला लागतो. पुष्कळदा या लोकांची ती योग्यताच असते, म्हणून त्यांच्या वाट्याला दुःख येते, अशी भूमिका घेतो, तेव्हाही तो व्यवस्थेच्या बाजूनेच उभा असतो. काही लेखक मात्र फार चतुर असतात. आपण व्यवस्थाविरोधी आहोत, अशी वरकरणी आपली प्रतिमा निर्माण करतात; पण आतून मात्र व्यवस्था समर्थक असतात. अतिशय चातुर्यांनी ते जातिव्यवस्थेचे समर्थन करू लागतात, तेव्हा त्यांचे ढोंग उघडे पडते.

मी स्वतःला शोषितांच्या बाजूने उभा असणारा लेखक मानतो, म्हणून माझ्या साहित्यातून सर्वप्रकारचे शोषित समाजघटक व स्थिरांच्या शोषणाचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष चित्रण येते. त्याचे कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारविश्वाशी मी परिचित झालो, हे होय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारविश्वाची आणि माझी ओळख मात्र खूपच उशिरा झाली. अजूनही ती ओळख परिपूर्ण

डॉ. नागनाथ कोत्तापळे

कवी, कथाकार, कादंबरीकार, समीक्षक, संपादक आणि अनुवादक अशा सर्वच भूमिकांतून मराठी साहित्यात आपला ठसा उमटवलेले ज्येष्ठ साहित्यिक, पुरोगामी चळवळीचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते, चिपळूण वेथील ८६ व्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे माजी कुलुगुरु.

**माझ्यावरील
आंबेडकरी
विचारांचा
प्रभाव**

झाली, असे मी मानत नाही. (तशी ती कुठल्याही विचारविश्वाबद्दल, असेच म्हणता येर्इल.)

माझे शालेय शिक्षण मराठवाड्यातील अशा खेड्यामधून झाले आहे की, जेथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरच काय, कुठल्याही महापुरुषाच्या विचारांचा परिचय होण्याची शक्यताच नव्हती. क्वचित कधी महात्मा गांधी आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची नावे कानावर पडायची, एवढेच... पण पुढे महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी मी देगलू (जि. नंदेड) येथे गेलो. तेथे तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक असलेले हेमचंद्र धर्माधिकारी प्राचार्य होते. त्यांच्याकडून खूप-खूप ऐकायला-शिकायला मिळाले. राजकीय तत्त्वज्ञानाचा परिचय होत गेला, तरीही मी एम. ए. करण्यासाठी औरंगाबादला गेलो आणि खंच्या अर्थाने डॉ. आंबेडकरांच्या विचारविश्वाचा परिचय होत गेला. डॉ. रावसाहेब कसबे एक वर्ष माझ्यापुढे शिकायला होते. त्यांच्याबरोबर काही वेळा मी प्राचार्य म. भि. चिटणीस यांच्याकडे गेलो होतो, ते आठवते. डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे 'अस्मितादर्श' नुकतेच सुरु झाले होते. त्यांच्याकडे तर नित्य जाणे-येणे होतेच. त्याकाळी मी 'अस्मितादर्श'मध्ये लिहितही असे. 'मिलिंद' परिसर मला माझा वाटत होता. माझे अनेक मित्र मिलिंद महाविद्यालयात होते. विशेषत: आज ज्यांचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो, ते प्रा. अविनाश डोळस. हा फार अफलातून माणूस होता. थेट आंबेडकराईट. पण त्यांने त्याची चाकोरी कधी होऊ दिली नाही... अशा सगऱ्या माहौलमध्ये डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारविश्वाशी मी कधी एकरूप झालो, ते माझे मलाच कळले नाही.

आंबेडकर यांचे विचार आणि भोवतालची परिस्थिती यामध्ये सुंसंगती कशी साधली?

भोवतीची परिस्थिती तर आपल्या देशात नेहमीच विरोधी असते. ज्या ठिकाणी जातिव्यवस्थेचा तीव्र पहारा सर्वत्र असतो, तेथे मोकळेपणी श्वास घेणेही अवघड असते. २०१४ पासून तर परिस्थिती अधिकच बिघडली आहे. पण आपली विचारांवर निष्ठा असेल, तर परिस्थितीवर मात करता येते. माझ्याबद्दल म्हणाल, तर मी अनेक अर्थानी 'डी-कास्ट' झालो आहे. जेथे संधी मिळेल, तेथे शोषितांच्या बाजूने उभे राहिलो आहे. जेथे प्रागतिक पावले पडत असतील, तेथे त्या पावलाना साथ दिली आहे.

इच्छाशक्ती असली की, भोवतीच्या परिस्थितीवर मात करता येतेच; फक्त त्यासाठी मी तडजोड करणार नाही, हे मात्र ठरविता आले पाहिजे. त्यावर ठाम राहिले पाहिजे. अशा वर्तनामुळे आपले वैयक्तिक नुकसान होण्याची शक्यता असते.

आपल्या साहित्यकृतीत हे विचार आपण कसे साकारत नेले?

फार विस्तार न करता माझ्या काही कलाकृतींचा तेवढा मिर्देश करतो. 'मध्यरात्र' या माझ्या काढंबरीत दलितांवर बहिष्कार टाकण्याचा अनुभव मी साकार केला आहे. एकीकडे, दुष्काळाची तीव्रता आणि दुसरीकडे बहिष्कारात होरपळणारे दलित या काढंबरीतून चित्रित झाले आहेत. १९८५ मध्ये प्रकाशित झालेल्या या काढंबरीच्या दोन आवृत्त्या प्रकाशित झाल्या, तरी या काढंबरीची चर्चा

मात्र झाली नाही, याचे वाईट वाटते. कारण दलितांवर घातल्या जाणाऱ्या बहिष्काराचे चित्रण करणारी ही मराठीतील पहिली आणि एकमेव काढंबरी आहे. याशिवाय अनेक कथांमधून जातीय ताणतणाव व शोषणाच्या विविध परी मी प्रकट केल्या आहेत. 'दाद', 'पराभव एका लेखकाचा' या कथा सहज आठवतात.

सती जाण्यासाठी कसे उद्युक्त केले जाते, त्याला दैवी रूप कसे दिले जाते, हे साकारणारी माझी 'सावित्रीचा निर्णय' ही एकमेव कथा आहे. असे मोजकेच; पण शोषणाची विविध रूप व त्यामागील हितसंबंध मी प्रकट केले आहेत, असे मला वाटते.

विरोधकांना डॉ. आंबेडकर समजून देण्यासाठी आपण काही विशेष प्रयत्न केलेत का?

याबद्दल खूप सांगता येर्इल; परंतु केवळ एकच प्रसंग सांगतो. २००५ ते २०१० या कालाखंडात मी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात कुलगुरु होतो. मराठवाडा विद्यापीठाचा १९९४ मध्ये नामविस्तार करण्यात येऊन 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असा नामविस्तार करण्यात आला. तेव्हापासून विद्यापीठ परिसरात डॉ. आंबेडकर यांचा पुतळा बसविण्यात यावा, अशी मागणी होत होती; परंतु कुठल्या ना कुठल्या कारणांनी या मागणीला विरोध होत होता. मी कुलगुरु झाल्यानंतरही ही मागणी पुन्हा-पुन्हा होत होती. शेवटी २००९ मध्ये विद्यापीठ कार्यकारिणी, सिनेट व विद्रूतसभेच्या सदस्यांशी संवाद साधून विद्यापीठात पुतळा बसविण्याचा ठराव मंजूर करून घेतला. विद्यापीठातील मध्यवर्ती जागेची निवड करून मोठा चबुतरा उभा केला. पुतळाही तयार होऊन विद्यापीठ परिसरात आला; परंतु दुःखाची गोष्ट अशी की, तोपर्यंत म्हणजे (५ जून २०१०) माझी मुदत संपली व त्यानंतर पुतळा बसविला गेला. वाईट वाटले; पण आपण आपले कर्तव्य केल्याचे समाधानही आहेच.

आपले लेखन, अभिव्यक्ती यामध्ये आंबेडकरी विचार (संवैधानिक) आपण कशा पद्धतीने मांडत आहात?

आंबेडकरी विचार अगर संवैधानिक विचार याची माझी फार सोपी व्याख्या आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय आणि धर्मनितता ही जगन्मान्य अशी श्रेष्ठतम मानवी मूल्ये आहेत. त्यातल्या त्यात आज धर्माधित होण्याची निदान भारताला तर मोठी गरज आहे.

"लेखक याचा अर्थच श्रेष्ठतम मूल्यांची आराधना करणारा माणूस" अशी मी लेखकाची व्याख्या करतो. या मूल्यांच्या विरोधात लेखन करण्याचांना पुष्कळदा पदे व पदव्या मिळतील, सत्ताही मिळेल; परंतु असे लेखक मात्र लेखकपणास कलंक असतील, असे मला वाटते.

आज कलावंत, लेखकांनी आंबेडकरी विचारांची पेरणी केली पाहिजे, याची आवश्यकता वाटते का?

आज तर ती अधिकच वाटत आहे; विशेषत: २०१४

(पुढील मजकूर पान नं. १३ वर)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक..!

अजय कांडर

१९९० नंतरच्या काळात ठाम वैचारिक भूमिका घेऊन कविता लिहिणाऱ्या मराठी कवींतील महत्वाचा कवी. 'आवनओल', 'हत्ती इलो' आणि 'युगानुयुगे तूच' हे तीन कवितासंग्रह प्रसिद्ध. 'हत्ती इलो' ही दीर्घ कविता हत्ती हे रूपक घेऊन आजच्या ढासळत्या समाजव्यवस्थेवर भाष्य करते, तर 'युगानुयुगे तूच' ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जीवनकार्याला मध्यवर्ती ठेवत लिहिलेली दीर्घ कविता आहे.

बाबासाहेब सर्वांचेच

मी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांकडे कसा वळलो, हे सांगताना मला माझ्या 'युगानुयुगे तूच' या दीर्घ कवितेची निर्मितीप्रक्रिया इथे सांगावी लागेल. कोणत्याही कवितेची निर्मितीची प्रक्रिया हा खूप मोठा विषय आहे. केवळ माझ्यासाठीच नाही, तर एकूणच कविता लिहिणाऱ्यांत सगळ्यांसाठीच. याची कोणती कारणे असतील, असा विचार केल्यास प्रामुख्याने एक कारण आपल्याला सांगता येईल, ते म्हणजे कोणतीही कविता सुचली आणि लगेच लिहिली, असं जरी साधारण होत असलं तरी ती लिहिण्यामागची मानसिकता ही तुमच्या आधीच्या जगण्याशी निगडित असते. या लिहिण्याच्या प्रक्रियेमध्ये अनेक घटक येत असतात. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यावर लिहिलेल्या 'युगानुयुगे तूच' कवितेचा आपल्याला सकारात्मक विचार करावा लागेल आणि हा विचार करत असताना त्याच्या मुळाशी जावं लागेल. हे मुळाशी जाण म्हणजे नेमकी कोणती गोष्ट आहे? माझे कविमित्र कालकथित अरुण काळे म्हणतात, 'कोणी अक्षर सुधारण्यासाठी कविता लिहित नाही.' कवी काळे यांचं हे म्हणणं शंभर टक्के खरं आहे. अक्षर सुधारण्यासाठी कोणी कविता लिहित नाही, तर माणसं सुधारण्यासाठी, त्याच्यातील संवाद वाढत जावा, माणसामाणसांतील भेद नष्ट व्हावा म्हणून कविता लिहायची असते.

बाबासाहेबांवर लिहिलेल्या 'युगानुयुगे तूच' या दीर्घ कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेचा विचार करताना माझा पूर्वेतिहास मला तपासावा लागेल. या समाजात जात आहे, धर्म आहे आणि त्यातून निर्माण झालेले वेगवेगळे भेद आहेत. एवढंच नाही, तर जातिअंताची चळवळ राबवणाऱ्या समूहामध्ये जातीचे छोटे-छोटे गट आहेत. त्यात कमी-अधिक मानणारे आहेत. अशावेळी आपल्याला बुद्धाकडे जाण्याशिवाय पर्याय राहत नाही आणि बुद्धापर्यंत आपल्याला जायचं असेल, आजच्या समाजाला अनुकरणातून बुद्ध सांगायचा असेल तर एखाद्या महामानवाला लोक दैवत मानतात, त्याचा आधार घ्यावा लागेल. खरं तर माझ्यासारखा कवी महामानवांचे दैवतीकरण होऊ नये, असाच विचार करतो. पण तुम्ही तसे मानत असाल तर माझ्या लेखी त्या महामानवांचे विचार तुमच्या अनुकरणात दिसले पाहिजेत. ते जगण्यात आले पाहिजेत. मी जो कवितेचा शब्द तुमच्यासमोर बोलतो, तो माझ्या कृतीतून दिसला पाहिजे. समजा मी बाबासाहेबांच्या विचारांची कविता लिहितो, तो विचार तुमच्यासमोर सांगते आणि उद्या जर मी ती कृती प्रत्यक्षात जगण्यात अवलंबिली नाही तर मी माणूस म्हणून खोटा आहे. त्यामुळे केवळ 'युगानुयुगे तूच' हीच कविता नव्हे, तर कोणतीही कविता लिहिण्याचा मला बुद्धाकडे जावंस वाटलं आणि बुद्धविचार पोचविण्यासाठी परत बाबासाहेबांकडे यावं लागतं. मला हे जाती-धर्मचे बांध फोडता यायला हवेत, असं वाटतं. अर्थात, हे कसं शक्य होईल? हा प्रश्न निव्वळ माणूस म्हणून जगण्याचा प्रत्येकासमोर असतो, तसा तो माझ्यासमोर आहे आणि त्यातला एक

पर्याय म्हणून ‘युगानुयुगे तूच’ या कवितेची निर्मिती होय! मी जेव्हा बाबासाहेबांची कविता लिहिताना विचार करत होतो, तेव्हा एक गोष्ट माझ्या लक्षात आली की, एखाद्या विशिष्ट जाती-धर्मातील लोकांपर्यंत उद्या बाबासाहेबांचा विचार पोचवायचा असेल तर त्याच जाती-धर्माच्या महामानवाला आधी शोधावे लागेल, त्याला जोडून घेता आले पाहिजे; म्हणजे असं म्हणता येईल की, प्रत्येक धर्मात कोणता तरी महामानव जन्माला आलेला असतो. बुद्ध मला आवडतो, बाबासाहेब आवडतात आणि या दोघांनाही जोडणारा आणखी एक महामानव म्हणजे कबीर. बाबासाहेब नेहमी म्हणायचे की, कबीर मला माझ्या जवळचा वाटतो. कबीराने बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केलेला होता. हे जे एकात्मतेचे संघटन असते किंवा बांधणी असते, ती मुळातच असते. ती बांधणी फोडणारा वर्ग मात्र दर काळात कार्यरत असतो. त्यामुळे याची पुनर्बांधणी कवीला आपल्या कवितेतून चांगल्या प्रकारे करावी लागते आणि कवी हा एक प्रकारे आपल्या कवितानिर्मितीतून त्या काळाचे राजकारणच खेळत असतो. मला नेहमी असं वाटतं की, राजकारण हे तुमच्या जगण्याला चिकटूनच आलेलं असतं. दिवसभरात तुम्ही तुमच्या जवळच्या व्यक्तींशी खोटं बोलत असाल तर तेही एक राजकारण असतं.

क्षणाक्षणाला जगण्यातील बदलणारे राजकारण तुम्हाला कळत नसेल, तर कवितेतून होणाऱ्या समाजबदलासाठी तुम्ही शब्द देऊ शकत नाही. याच्या मुळाशी मला बाबासाहेबांची कविता घेऊन जावी, असं वाटलं. मी तीस वर्षांपासून कविता लिहितो, सार्वजनिक जीवनात काम करतो. परंतु हे ‘युगानुयुगे तूच’ कवितेचा संग्रह येईपर्यंत कुणाला माझ्या जातीचा शोध घ्यावा वाटला नाही. मी हिंदू आहे, हे सगळ्यांना माहीत आहे. आपल्या ठाराविक कृतीतून ते कळतंही. परंतु मी सगळ्या बहुजन वर्गांमध्ये कार्यरत असल्याने जातीचा प्रश्न कधीच आला नाही. माझ्या घरी सर्व जाती-धर्माचे लोक घेतात. तसं माझ्या घरात कुठल्याही जाती-धर्माची प्रतीके नाहीत. त्यामुळे मी कोणत्या जातीचा आहे, हे काही लक्षात घेत नाही. (अर्थात, आपण कोणत्या जातीचे आहोत, हेही डडवण्याची गरज नाही. कारण जन्माला आलेला प्रत्येक माणूस गर्भातूनच जात जन्माला घेऊन घेतो). परंतु हे पुस्तक आल्यानंतर मला अतिशय वाईट अनुभव आले. तो इथे सांगावासा वाटतो – मला एका व्यक्तीचा फोन आला की, “तुमची ‘युगानुयुगे तूच’ ही बाबासाहेब अंबेडकरांवरील दीर्घ कविता वाचली. हा संग्रह वाचेपर्यंत मला वाट होते की, तुम्ही आमच्या जातीतील असाल.” तर दुसरीकडून अजून एक असाच फोन आला, “तुझा संग्रह वाचला. छान वाटले. तू आमच्या जातीतला आहेस, हे आजवर माहीत नव्हतं.” मला वाटतं, या दोन्ही व्यक्तींची ही दोन्ही विधाने अतिशय जातिवाचक आहेत. बाबासाहेबांनी जात, धर्म पाळयला सांगितला का? त्यांनी वेळोवेळी हाच विचार सांगितला की, माणूस सगळा एक आहे. त्याला बरोबर घेऊन जा. जो फक्त माणूस म्हणून जगतो, ओळखला जातो, तोच खरा माणूस असतो. खरं तर मानवतावाद हा खूपच व्यापक अर्थने घेतला पाहिजे. अगदी प्राणिमात्रांवर, प्रत्येक जिवंत जीव आहे, त्या सगळ्यांवर प्रेम करणे म्हणजे मानवतावाद. पण आपण जर एकमेकांची जातच शोधत राहिलो, तर बाबासाहेबांच्या विचारांपर्यंत कधीच पोचणार नाही. आपल्या देशात २०१४ नंतर जे सुरु आहे, त्यातून बहुजन म्हणून आपण सर्वांनी आपली जात-धर्म

बाहेरच नव्हे, तर घरातही विसरली पाहिजे, असे मला वाटते. या सर्वांची सुरुवात आधी आपल्या घरापासूनच व्हायला हवी.

या सगळ्या आजच्या गोंधलेल्या मनःस्थितीत उत्तर म्हणून बाबासाहेबांकडे, बुद्धांकडे जाण्याशिवाय माझ्याकडे पर्याय नव्हता. मी काही बाबासाहेबांच्या विचारांचा फार मोठा अभ्यासक नाही. मी छोटा पत्रकार आणि छोटा कवी आहे. सतत माणूस म्हणून मला कसे जगता येईल, असा प्रयत्न मी करत असतो. माणूस म्हणून जगताना आज दिवसभरात ज्या काही चुका झाल्या, त्या उद्या सुधारू, या विचाराने पुढे जायला हवे. असा माणूस म्हणून माणसावरच प्रेम करणारा मी शेवटी बाबासाहेबांकडे जाणार ना? कविता लिहिताना प्रारंभीची अवस्था ही अशी होती. परंतु बाबासाहेबांकडे मी सहज गेलो नाही. त्यासाठी मला माझं कुटुंब, घर, गाव याकडे जावे लागेल. मी ज्या जातवर्गातून आलो, ज्या संस्कारात वाढलो, त्यातून मी कसा घडत गेलो हे तपासावे लागेल आणि या सगळ्यातून मला बाबासाहेबांचे विचार किंती महत्वाचे वाटले, हेही मला पाहावं लागेल. बाबासाहेबांनी मला माणसांवर प्रेम करायला शिकवले.

मी बावशीसारख्या जेमतेम चारशे लोकवस्तीच्या गावात बालपणापासून वाढलो. गावात तळातला समाज गावापासून दूर होता. माझं कुटुंब मात्र या समाजाला जोडलेलं होतं. या सगळ्याला कारण होती ती म्हणजे माझी आजी, जी अशिक्षित होती. अजून एक आजी होती, जी आजी पंढरपूरला जायची; पण माझी चुलत आजी. तिला सांगायची पंढरपूरला जाण्यापेक्षा आहे तिथेच कष्ट कर, शेतात राबून मुलांना वाढव. तुला आपोआपच विडू भेटेल. इथे सांगायचा मुद्दा असा की, माझ्या आजीने घरी आलेल्या माणसाला पाणी दे, तिला बसव. या सगळ्यातून ती माणसावर प्रेम करायला आम्हाला शिकवायची. या संस्कारांत वाढत असताना एका बाजूला जातीचा पगडा होता, तर दुसऱ्या बाजूला आजीची शिकवण अशी समानतेची होती. ती कायम तळातल्या वर्गात मिसळायची. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या सोबत राहायची, खायची, प्यायची. मी विचार केला, तिने बाबासाहेब अभ्यासले नाहीत. त्यांच्या विचारांची उंची तिला माहीत नव्हती; फक्त ती नाव ऐकून होती. तेव्हा माझ्या लक्षात आलं, आजी जे सांगते शेतात राबा, शिका, गुण्या-गोविंदाने एकत्र राहा, हे तर बाबासाहेबांचे विचार आहेत. याच विचारसंस्कारांमुळे मी पुढे बाबासाहेबांच्या विचारांकडे ओढला गेलो. पुढे हळूहळू वाचनातून, वृत्तपत्रातून पूर्णवेळ काम करताना ही जाणीव वाढत गेली. कणकवलीत परिवर्तन चळवळीशी जोडून घेताना कवी आ. सो. शेवरे, कवी उत्तम पवार या दलित विद्रोही चळवळीतील मित्रांशी जोडला गेलो. त्यातूनच माझी सामाजिक जाणीव वाढत गेली.

मी जसजसे अधिकाधिक वाचन करत गेलो, तसं माझ्या लक्षात आलं की, हे जे काही सर्व आजूबाजूला भेदाचं राजकारण चालू आहे, त्यासाठी संविधानाची जपणूक ही एकमेव महत्वाची गोष्ट आहे. समाजातील कुठल्याही जाती-धर्मातील लोकांनी संविधानावर विश्वास ठेवला तरच लोकशाही टिकू शकते. जर लोकशाही टिकली नाही, तर आपला देश आणि त्यातील प्रत्येक माणूस अडचणीत येणार, हे नक्की. म्हणूनच बाबासाहेबांचे हे विचार कुठेतरी मांडायला हवेत, असं प्रकरणे वाटायला लागलं आणि त्यातूनच ‘युगानुयुगे तूच’ या कवितेची निर्मिती झाली. प्रारंभी त्या अनुषंगाने विचार सुरु झाल्याने

कवितेत ती मांडणी काही तुकड्या-तुकड्यांच्या स्वरूपात केली गेली. हा काळ होता २०१३ चा. एके दिवशी सकाळीच १४ एप्रिलच्या निमित्ताने 'युगानुयुगे तूच'च्या प्रारंभीच्या ओळी सुचल्या. माझ्या सवयीप्रमाणे मी त्या पुन्हा-पुन्हा लिहिल्या. मग लक्षात येत गेले. मला बाबासाहेबांचे जे विचार सांगावेसे वाटात, तेच खन्या अर्थने कवितेतून उतरत आहेत. मग त्यानंतर कवितेच्या पुढील भागाला लिहायला प्रारंभ केला. परंतु दीर्घ कविता लिहिताना कवीची प्रचंड दमछाक होते. बाबासाहेबांचीरील कविता लिहिताना तिची रचना अथवा आराखडा कसा असावा, याबाबत विचार चालू होता. आपल्याकडे असा समज आहे की, कवीला प्रतिभेची दैवी देणगी वगैरे असते. त्यातून तो लिहितो आणि तो मोकळा होतो. मला मात्र तसे वाटत नाही.

कवी, लेखकाला आपल्या साहित्यकृतीतून ठरवून विधानंही करायची असतात, राजकारणही करायचं असतं. आपण कविता कोणासाठी लिहितो आणि कोणत्या वर्गाच्या बाजूने लिहितो, ही गोष्ट कवितेच्या निर्मितीसाठी महत्वाची असते, याची जाणीवच जर लिहिताना नसेल तर तो कवी तळाच्या वर्गाच्या बाजूने उभा राहणार नाही; म्हणूनच बाबासाहेबांनी समाजाला दिलेले विचार मी कसे दीर्घ कवितेतून मांडू शकतो, त्यासाठी काय लिहायला हवं, असा विचार केल्यावर लक्षात आलं की, बाबासाहेबांवर आतापर्यंत खूप कविता लिहिल्या गेल्यात. त्या सगळ्यांबद्दल मला प्रचंड आदरच आहे. कारण त्या कर्वीच्या कवितेला माझाही एक शब्द जोडला गेला. इतरांनी बाबासाहेबांवर लिहिताना त्यांच्या मानसिकतेतून कविता लिहिली आणि मी माझ्या मानसिकतेतून लिहिली. कोणी म्हणत असेल की अमक्यासारखी जमली नाही, तमक्यासारखी कविता वाटत नाही किंवा बाबासाहेबांनी जो विचार दलित बांधवांना दिला, तशी लिहिली नाही. पण मला इथे अतिशय नप्रणे सांगावेसे वाटते की, आधीची मानसिकता ओलांडून नव्याने लिहिलं जायला हवं आणि दलित विद्रोही कर्वीनी कविता लिहिणे आणि मी कविता लिहिणे यात फरक राहणारच आहे. बाबासाहेब आपल्याला कसे भेटले, हे स्वतःच्या भाषेत सांगितले पाहिजे; आणि तेही अतिशय साध्या, सोप्या पद्धतीने. अशी माझी त्यांच्यावर कविता लिहिण्याची धारणा होती. अशिक्षित, चंचित वर्ग आहे, ज्याच्यापर्यंत अजून हा विचार पोचला नाही किंवा उच्चवर्गातील वर्गाला किंवा समाजातील सर्व समाजघटकांना बाबासाहेबांचे विचार कळायला हवेत. त्याच्बरोबर त्यांच्यापर्यंत अजून बाबासाहेबांचा विचार पोचला नाही, नेमके बाबासाहेब कळले नाहीत, ज्यांना बाबासाहेबांमुळे काय आधार मिळाला आहे, कसं जगायला सांगितलं तरी त्यांच्या कृतीत बाबासाहेबांचे विचार उतरत नाहीत, त्यांनाही बाबासाहेबांचे विचार सांगणे महत्वाचे आहे.

म्हणूनच बाबासाहेबांचा संविधानविचार, दलितसंघर्ष, चवदार तब्ब्याचा संघर्ष या प्रश्नांबरोबरच बाबासाहेबांची शेतीविषयक भूमिका, महिलांना दिलेले स्वातंत्र्य, त्यांचे शिक्षण, कामगारांविषयी विचारधारा हे सगळं कवितेतून आलं पाहिजे; किंवद्दना या सगळ्यांपलिकडे सुद्धा बाबासाहेब काय आहेत, हे सांगितले पाहिजे, असं वाटलं.

त्यामुळेच दुर्दैवाने सगळ्या जात-धर्म समूहातील जनतेने ज्या प्रतिष्ठेने बाबासाहेबांकडे पाहायला पाहिजे, तेवढे पाहिले गेले

नाही, असं मला कवितेच्या निर्मितीच्या यावेळी वाटू लागलं, म्हणूनच बाबासाहेब सर्वांचे कसे आहेत, हा विचार माझ्या मनात येऊ लागला. आपण जी निर्मिती करतो, ती विशिष्ट वर्गासाठी का करायची? माझ्यासारखा कवी या जगातला माणूस एक आहे, असंच म्हणतो आणि त्याच विचारातून कवितेची निर्मितीही करतो. त्यामुळे बाबासाहेबांनी एकूण माणसांसाठी काय केले आहे, हा विचार करूनच 'युगानुयुगे तू' या कवितेची निर्मिती केली आहे

बाबासाहेबांनी वारंवार 'शिका, संघटित, व्हा आणि संघर्ष करा,' असं सांगितलं; विशेषकरून त्या काळच्या सगळ्या दलित, उपेक्षितांना हे आग्रहाने सांगितलं ते खरंच आहे. पण ज्या माणसाने देशाची घटना लिहिली, अशी व्यक्ती एका विशिष्ट वर्गाला हे का सांगेल, असा प्रश्न प्रत्येकाला पडला पाहिजे. त्या काळात दलितांना असा विचार देणे गरजेचे होते. परंतु बाबासाहेबांचा हा विचार संघर्ष करणाऱ्या सर्वांसाठी आहे, हे आपण समजून घेतले पाहिजे. त्यामुळेच मला वाटतं, हा विचार त्यांनी, जो संघर्ष करून पुढे जाऊ पाहतोय, उभा राहू पाहतोय, त्या प्रत्येकाला सांगितलेला आहे. माणसाचं अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य महत्वाचं आहेच. कारण शिक्षण संघटन आणि संघर्षसाठी अभिव्यक्ति स्वातंत्र्याची जाणीव तुमच्यात असणे गरजेचे असते. बाबासाहेब म्हणतात, 'गुलामाला त्याच्या गुलामीची जाणीव करून द्यायला हवी.' बाबासाहेब व इतर नेत्यांमध्ये नेमका कोणता महत्वाचा फरक आहे, याचं अजून एक उत्तम उदाहरण म्हणजे स्वातंत्र्याच्या कालावधीमध्ये सर्वच नेते हे स्वातंत्र्यासाठी लढत होते; पण त्या काळात एकमेव बाबासाहेब स्वातंत्र्याबरोबरच माणसाच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचाही विचार करत होते आणि त्यासाठी संघर्षही करत होते. असा दुर्देरी स्वातंत्र्याचा त्यांचा संघर्ष प्रकषणी या काळात मांडायला हवा, म्हणून अशा गुलामाला त्याच्या गुलामीची जाणीव करून देणारा माणूस आपलाच असायला हवा. कारण माणूस जो गुलाम आहे, त्याला बंधनमुक्त करण्यासाठी आपण प्रयत्न करत असतो, अशी जाणीवच आपल्या मनात नसेल तर आपल्या जगण्यालाही काही अर्थ नाही. त्यामुळे बाबासाहेबांच्या विचारांचे अनुकरण करून ही गुलामीची जाणीव करून देणे, ही आजच्या काळाची गरज आहे. या काळासंदर्भातील हे प्रश्न कविता लिहिताना माझ्या डोक्यात होते. कारण कोणीही कविता प्रश्न उपस्थित करण्यासाठीच लिहिली जावी. कविता काही मनोरंजनासाठी लिहिली जात नाही.

आज सगळ्या महिलांना जे अधिकार मिळाले, त्यांच्या मुळाशी बाबासाहेब आहेत. त्या काळी स्थियांना अधिकार नव्हते. प्रचंड विरोध पत्करून बाबासाहेबांनी ते मिळवून दिलेत. हे करताना त्यांनी ही अतिशय महत्वाची गोष्ट केली की, त्यांनी 'महिलांना माणूस म्हणून बघा,' हा विचार आपल्याला दिला. एखाद्या स्त्रीकडे माणूस म्हणून पाहिलं की, इतरही स्वातंत्र्याच्या गोष्टी तिला आपोआप मिळतात. पुरुषबरोबर तिला अधिकार प्राप्त होतात आणि अशावेळी पुरुषाकडे ही पूर्वग्रहदृष्टित नजरेने बाझी पाहायला नको, याचेही भान बाईत येत जाते. 'युगानुयुगे तूच' संग्राहामध्ये माझा आजपासून सुरु झालेला हा भाग बाबासाहेबांनी दिलेल्या महिलांच्या अधिकारांपर्यंत येतो.

गेल्या आठ-दहा वर्षांत; विशेषत: २०१४ नंतर आणि ९०

च्या दशकातील बाबरी प्रकरणापासून भारतीय एकात्मतेचा नकाशाच बदलला आहे. ज्या पद्धतीने दाखोलकर, पानसरे, कलबुर्गी, गौरी लंकेश यांची हत्या झाली, लेखकांनाही संरक्षण दिले गेले आहे. धर्माचा अजेंडा राबवला जात आहे. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर मी कोणती कविता लिहिणार होतो, असा प्रश्न मला पडतो. ‘लोकशाही धोक्यात आली आह’ , ‘संविधानबदल करायला पाहिजे,’ अशी विधाने होत आहेत. दाखोलकरांच्या स्मृतीदिनी त्यांच्यावर नक्षली म्हणून चर्चा घेतली जाते, अशा वेळी कोणत्या महापुरुषावर कविता लिहिणं गरजेचं होतं? तर याचं उत्तर बाबासाहेबांवर हेच येतं. कारण बाबासाहेब तुम्हाला माणसाकडून माणसाकडे घेऊन जातात!

गेल्या दहा वर्षात जे काही चाललं आहे, नवा राष्ट्रवाद आणला जातो आहे; राष्ट्रवाद म्हणजे तुम्हाला तुमची जात-धर्म बळकट करणे नव्हे; परंतु तसेच प्रयत्न होताहेत. आम्हाला मात्र आमचा राष्ट्रवाद, म्हणजे या देशातली बहुसांस्कृतिकता महत्वाची आहे. वेगवेगळ्या जाती-धर्मांचे लोक गुण्या-गोविंदाने नांदत आहेत. हाच या देशाचा राष्ट्रवाद आहे. हे सांगण्यासाठी बाबासाहेबांवर कवितानिर्मिती करण्यावाचून पर्याय राहत नाही. अजकाल छोट्या-छोट्या मुलांच्या हातात चाकू, सुरे दिले जातात. महिलांच्या हातात तलवारी दिल्या जातात. त्यांच्याकडून कवायती करून घेतल्या जातात. अशा वेळी माझ्यासारख्याला प्रश्न पडतो, आपण कुठे चाललो आहोत? माणूस पशू झाला, असेही म्हणता येत नाही. कारण एखादं जनावर जर मरून पडलं तर त्याच्या शेजारून जाणाऱ्या दुसऱ्या जनावरांच्या डोळ्यात पाणी येतं. आपण तर माणूस आहोत, माणसाला संपविण्याची भाषा केली जाते, त्यांच्यावर संशय घेऊन घरात बसून मारले जाते. अशा वेळी मी कशाची निर्मिती करणार? कोणता विचार इतरांसमोर पोचवणार? मला वाटतं आज खन्या अर्थने बाबासाहेबांच्या विचारांचा जागर केला पाहिजे.

अजपर्यंत खूप शेतीविषयक संशोधन झाले; परंतु बाबासाहेबांनी शेतीविषयक दिलेला विचार महत्वाचा आहे. त्यांनी सांगितले की, शेतीला व्यावसायिकतेची जोड द्या. याचा अर्थ त्याचे औद्योगिकीकरण करा, असे नव्हे. औद्योगिकीकरणाने भांडवलशाही येते. भांडवलशाहीची मिजास येते. तशी आज शेतकऱ्यांची अतिशय भयानक परिस्थिती आहे. कित्येक शेतकरी आत्महत्या करत आहेत आणि राजकारणी त्याचा गैरफायदा घेत आहेत. सतेवर कोणतेही सरकार असो, सगळेच राजकारणासाठी त्याचा गैरफायदा घेतात. बाबासाहेबांनी दिलेल्या शेतीविचाराला जर भारतातील शेती जोडली असती तर या देशातील शेतकऱ्याला आत्महत्या करावी लागली नसती, असं मला वाटतं. दुर्दैवाने अशा महामानवाचे विचार समजून घेण्याएवजी आपण ते विचार समजून घ्यायेच नाही, असाच मेंदूवर नकारात्मकतेचा स्तर चढवून घेतला आहे. त्यामुळे आपल्याला गेल्या दहा वर्षात काय चाललंय, कोणते सरकार काय करते, हे कळू शकत नाही. इतर वर्गांनी आपापले महापुरुष वाटून घेतले आहेत; पण बाबासाहेबांचे अनुयायीही म्हणविणारे जातीयवादी सरकारच्या वळचणीला जाऊन बसले आहेत; उलट सर्वांनीच बाबासाहेबांचे विचार अनुकरणातून आणायची वेळ आली आहे. पण याउलट बाबासाहेबांच्या नावाचा सतत ढोल वाजवून राजकीय फायदे घेतले जात आहेत. कोणत्याही मंचावर जाऊन धर्मांचे पोवाडे गाणारे आणि

राजकीय पोळी भाजणारे लोक असतील तर यापुढे सगळं कठीणच आहे.अशा वेळी प्रत्येक जागृत, संवेदनशील कलावंतांनी आपल्या कलेच्या माध्यमातून बाबासाहेबांचा समतेचा विचार पोचवला पाहिजे. अलिकडल्या राजकारण्यांना स्वतःची प्रतिमा निर्माण करणे आणि ती फडकवणे उत्तम जमते. पण एक लक्षात घ्यायला हवे की, हिटलरदेखील स्वतःची प्रतिमा निर्माण करत होता. आपण पशुपक्ष्यांपेक्षाही दयाळू आहोत, हे दाखवण्यासाठी मोरालाही दाणे घातल्याचे दाखविणारा फोटो देशातील सर्वोच्च माणूस सर्व मीडियांवर झाल्याचे आहोत, अशी प्रतिमा निर्माण करून त्याचे प्रदर्शनही मांडतो, तेव्हा अशा खोटी संवेदनशीलता दाखवणाऱ्या माणसापासून आपण सावध राहिले पाहिजे, हा विचारही बाबासाहेबांनी आपल्याला दिला. पण दुर्दैवाने बाबासाहेबांचे अनुयायी म्हणण्यांनीही फक्त प्रतिमापूजन केले. त्यांच्या नावाचा जयघोष केला; मात्र अपवाद वगळता बहुमंख्य त्यांच्या विचारांचे अनुकरण करण्यापासून लांब लिहिले. अशावेळी माझ्यासारखा कवी काय करू शकतो? तर जगातला समग्र माणूस एकच आहे, असा संदेश देणाऱ्या बाबासाहेबांचे विचार पोचवण्यासाठी ‘युगानुयुगे तूच’ सारख्या कवितेचीच मिर्मिती करू शकतो ना? या काळात असं लेखन करण्याशिवाय कवीकडे दुसरा पर्याय नाही.

कोणतीही कलाकृती निर्माण करताना कितीही नाकारलं, तरी बाह्यजगाचे आक्रमण तुमच्यावर होत असते. अर्थात, कितीही बाह्य दबाव झुगारायचा ठरवले, तरी महामानवावर कविता लिहिताना तो येतोच, असा अनुभव ‘युगानुयुगे तूच’ या कवितानिर्मितीच्या मधल्या टप्यावर आला. ‘युगानुयुगे तूच’चा पहिला भाग लिहिला आणि तो प्रसिद्ध झाला. ज्यांनी माझीं कौतुक केलं, त्यातील काही लोकांनी स्वतःची अस्मिता कुरवाळायला प्रारंभ केला. साहित्यातील जातीयवादी राजकारण किती टोकाचं असतं आणि अशा राजकारणात मनाने खंबीर राहणारा कवी, लेखक नसेल तर तो आयुष्यभर एक शब्द उच्चारायचा सोडूनच द्या; तो काही लिहिणारही नाही. याचा अनुभव मी प्रथमच ‘युगानुयुगे तूच’ या कवितालेखनाच्या निर्मितीच्या वेळी घेतला. पण मी गलितगात्र झालो नाही. असे जातीयवादाचे कळप आयुष्यभर अस्मिता कुरवाळीत असतात, हे मी वेगवेगळ्या स्तरातील, जातीतील ‘बिचाऱ्या बापड्या’ साहित्यिकांना याआधीच पाहिले होते. हे साहित्यिक स्वतःवर एवढे प्रेम करतात की, एखादा महानायक म्हणजे आपलीच अस्मिता, असा गैरसमज करून घेतात आणि त्या महानायकाविषयी इतरांनी एखादा शब्द लिहिला, तर त्याला तो शब्द लिहिण्याचा अधिकारच काय, असा थेट जाहीरपणे तुम्हाला सवाल करतात; पण खरं तर अशा छोट्या मानसिकतेतून जर आपण सर्वच बाहेर पडलो नाही, तर आपल्याबरोबर आपण ज्या वर्गाला पुढे घेऊन जात आहोत, त्या वर्गाचे भविष्य काही खरं नसतं, याची जाणीवच अशा लोकांना कधी होत नाही. हे यानिमित्ताने मी पुन्हा अनुभवले आहे. पण अशा लोकांना हे माहीत नाही की, आपलं असंच अज्ञान जपत फक्त अस्मितांवर जगत राहिलो तर आपला श्वासोच्छ्वासही कुणाच्या तरी खासगी मुठीत कधी जाईल, ते आपल्याला कळणाही नाही! अर्थात, अशा घटना वारंवार घडत आहेत. जे लोक संविधान बदलायला निघाले, त्याच लोकांच्या चरणांशी सतेच्या लोभापायी

अनेक लोक, आम्ही महानायक यांचे वारसदार सांगत बसलेले दिसतात. अनेक लोक थेट दिल्लीतील राष्ट्रपती भवनमध्ये वावर करून वेगवेगळे लाभ उठविताना आपण पाहिले आहेत आणि ते लाभ उद्भुत स्थिरस्थावर झाल्यावर महानायकावर कविता लिहिण्याचा इतरांना - माझ्यासारख्या कवीला - हक्क नाही, असं सांगताना माझा चलवळीशी काही संबंध होता का, याचाही शोध घेताना दिसतात. यात वाईट गोष्ट अशी की, ज्या लोकांबोरावर तीस वर्षे चलवळीत काम केलं, 'युगानुयुगे तूच' पुस्तक येईपर्यंतही त्या चलवळीत मी अतिशय प्रामाणिक होतो. हे पुस्तक लिहायला लागल्यापासून मात्र माझा चलवळीशी काहीच संबंध नाही, याचीही आवई माझ्या जवळच्या मित्रांकडून उठवली गेली. खरं तर याचं मला हसू येतं. कारण अज्ञानात सुख असतं आणि ते सुख अनेक लोक मिळविण्याचा प्रामाणिकपणे प्रयत्न करत असतात. त्यांना त्या सुखातच आपण डॉंगर पार केल्याचं समाधान मिळत असेल तर ते त्यांना मिळू द्यायचं. माझ्या 'युगानुयुगे तूच' संग्रहातील काही विभाग आधी प्रसिद्ध झाले. त्यांतर खूप चांगल्या प्रतिक्रिया महाराष्ट्रातून आल्या. पण काही वर्ग मात्र यामुळे दुखावला. त्यांनी खासगीत 'ही काय कविता आहे का?' अशा शेलक्या शब्दात ताशेरे ओढायला सुरुवात केली, तर काहींनी दुसऱ्यांना पुढे करून मला शिवीगाळ करण्यापर्यंत आपलं धाडस दाखवलं. आदरणीय बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२५ व्या जयंतीनिमित्त महाराष्ट्राच्या विविध भागातून; किंबहुना जगभरातून वेगवेगळ्या भाषेत बाबासाहेबांच्या विचाराचं स्मरण करणारे ग्रंथ निघाले. या ग्रंथामध्ये पुण्याहून प्रसिद्ध होण्याच्या 'जडण-घडण' मासिकाच्या विशेषांकाचा समावेश होता. या अंकाच्या संपादकांनी माझी १४ एप्रिलच्या निमित्ताने १३ एप्रिल २०१३ या दिवशी 'महाराष्ट्र टाइम्स'च्या 'संवाद' पुरवणीत प्रसिद्ध झालेला 'युगानुयुगे तूच' मधील एक अंश माझ्या पूर्वपरवानगीने प्रसिद्ध केला. तो अंक कुरुत्यातीरी वृत्तपत्रीय संपादकाच्या वाचनात आला. त्या संपादकाने कवितेच्या खाली माझा संपर्क असलेल्या मोबाईल नंबरवर माझ्याशी संपर्क करून मला माझी पहिली जात विचारली. मी विचारलं त्याला, 'माझी जात शोधून काय करायचे आहे तुम्हाला?' 'काय करायचं ते नंतर सांगतो; पण तुमच्या आडनावावरून तुम्ही आमच्यातले वाटत नाही,' असं म्हणताच मी त्या महाशयांना विचारलं, 'तुमच्यातले' आणि 'आमच्यातले' हे नेमकं काय असतं? हे मला जरा नीट समजावून सांगाल का?' त्यावर ते म्हणाले, 'वाटलंच होतं एवढा माज असणारा माणूसच बाबासाहेबांना 'अरे-तुरे' म्हणू शकतो.' मी डोकं शांत ठेवत म्हणालो, 'बाबासाहेबांना मी कुठे 'अरे-तुरे' केलं आहे. त्यावर ते म्हणाले, 'तुमची जी कविता 'जडण-घडण' मध्ये प्रसिद्ध झाली आहे ना, त्यात तुम्ही बाबासाहेबांना 'अरे-तुरे' केले आहे.' मी म्हटलं, 'साहेब, त्या कवितेचा अर्धाअधिक भाग लिहूनपण झाला आहे. पण त्या कवितेत कुठेही बाबासाहेबांचा उल्लेख नाही, तरी ती बाबासाहेबांचिष्यी आहे. कारण आपल्या बापाला बापच म्हणायची आमची ही परंपराच आहे. बापाला बापाच्या उंचीच्या नजरेने बघितलं की, तो किंती विशाल आहे, हे कळतं. मराठी साहित्यात नामदेव ढसाळ, अरुण काळे अशा दिग्गज कर्वींनी बाबासाहेबांना कवितेत एकेरी संबोधले. यामां त्यांचं प्रेम होतं.' या माझ्या बोलण्यावर ते संपादक महाशय खूप खवळले. माझ्या मागील

सगळ्या पिढ्या काढल्या आणि, 'तू आमची औलादच नाहीस,' असंही सांगितलं. शेवटी मी सगळं ऐकून घेतलं आणि म्हणालो, 'साहेब, शांत व्हा. मीही पूर्णवेळ पत्रकारितेत काम करतो. तुमचा पत्ता कळवून ठेवा, 'युगानुयुगे तूच' कविता पूर्ण झाल्यावर आधी वाचायला तुम्हाला पाठवीन आणि तुम्ही परमिशन दिली तरच पुढे ती प्रकाशित केली जाईल,' एवढेच सांगून मी फोन ठेवून दिला. असे अनेक प्रसंग आहेत या कवितेच्या निर्मितीप्रक्रियेला रोखून धराणारे. पुढे कधीतरी याचिष्यी माझी 'जात शोधूली जाते तेव्हा,' असा एखादा दीर्घ लेखही लिहायला माझ्या मनात विचार चालू आहे. तूर्तीस एवढेच; पण या सगळ्यांतून लक्षात आलं असेलच की, कवीला कवितानिर्मितीतून त्या त्या काळाचं राजकारण खेळायचं असतं आणि माझ्या प्रत्येक कवितेतील विधान हे एक राजकीय विधानच असतं.

आता या सगळ्या परिस्थितीवर बाबासाहेबांचे विचार आणि भोवतालची परिस्थिती यांच्यात काही सुसंगती ठेवणे, ही आजच्या काळाची गरज आहे. मला वाटतं, परिवर्तन चलवळीत काम करणारा कोणताही कार्यकर्ता असेल किंवा बाबासाहेबांचे विचार प्रमाण मानून एखादा कवी, लेखक लेखन करत असेल तर त्याला ही सुसंगती ठेवण्यासाठी स्वतःलाच पुढाकार घ्यायला हवा. आता यासंदर्भात मी जो विचार करतो, तो माझ्या कृतीत येतो का, हा मूळ कठीचा मुद्दा आहे की, मी 'युगानुयुगे तूच' ही कविता लिहून माझं कर्तव्य संपलं, असं म्हणायचं? मी जे विचार लिहितो, त्याची कृती मला महत्वाची वाटते. जातीच्या उतरंडीवर तळातल्या वर्गात माझा जन्म झाला नसेल. परंतु जातीच्या उतरंडीवरची भेदाची जी भावना आहे. ती संपादिण्यासाठी मी थेट किंती सहभाग येतो, यालाही इथं महत्व आहे. व्यक्तिगत पातळीवर सर्व माणूस एकच आहे, अशी भावना मनात ठेवून सर्व समाजाला एकाच भावनेने; म्हणजे निव्वळ माणूस म्हणून पाहणं, हे महत्वाचं ठरतं. शोषित वर्ग आहे त्या समाजात जास्तीत जास्त मिसळणे आणि त्या वर्गाला आपल्या सोबत घेऊन भेदाच्या पलिकडे जाऊन त्याला व्यापकपट उपलब्ध करून देणे, हाही बाबासाहेबांचा कृतिशील विचार आहे. दुसऱ्या बाजूला सांस्कृतिक घटना या भेद निर्माण करण्याच्या असतात. तोंडात संविधान आणि कृती मात्र संविधानाच्या विरोधात, अशा सांस्कृतिक कार्यक्रमांपासून कायमच दूर राहणे आणि दुसऱ्या बाजूला परिवर्तनाचा विचार घेऊन काम करण्याच्या सांस्कृतिक चलवळींना, कार्यकर्त्यांना जोडून घेणे आणि त्यांच्यासोबत काम करणे, ही पण गोष्ट मला महत्वाची वाटते. खरं तर माझ्या कवितेचा मूळ गाभाच हा आहे की, बाबासाहेब सर्वांचे आहेत आणि ते कसे आहेत, याचीच मांडणी या कवितेत झाल्यामुळे तशा प्रकारची कृती मला महत्वाची वाटते.

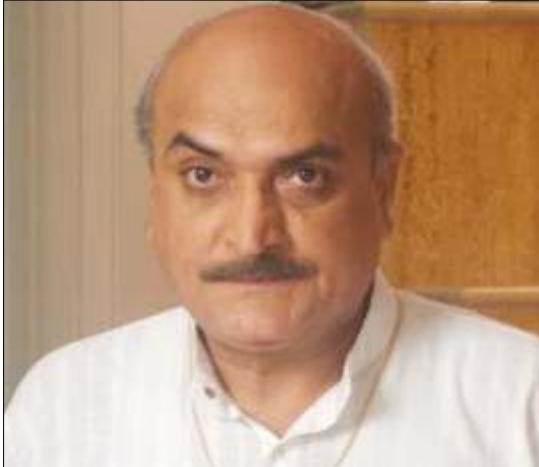
मी माझ्या पुढील लेखनाच्या वाटचालीचा विचार करताना २०१४ नंतर जी आपल्या देशात परिस्थिती निर्माण झाली आहे, त्या विघटनावर भाष्य करणारी दीर्घ कविता लिहिणे मला महत्वाचे वाटते आणि त्यादृष्टीने सध्या माझे काम चालू आहे.

संपर्क : ९४०४३९५१५५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक..!

डॉ. शरद भुताडिया

व्यवसायाने डॉक्टर असलेले शरद भुताडिया हे मराठी रंगभूमी आणि मराठी, हिंदी चित्रपटातील नावाजलेले अभिनेते आहेत. कोल्हापुरातील 'प्रत्यय' या हौशी नाट्य संस्थेतर्फे ते १९८२ पासून भूमिका, दिग्दर्शन करीत आहेत. त्यांनी साकारलेल्या 'किंग लिअर', 'जोतिबा फुले'; तसेच 'आईनस्टाईन' यांच्या भूमिका खूपच गाजल्या. एका राजकीय कैद्याचा मृत्यू (दारिया फो), घोडा (जुलियस हो), राशोमान (अकिरा कुरोसोवा), दुशिंगराव आणि त्याचा माणूस (ब्रेख्ट), कोपनहेगन (मायकेल फ्रायन) अशी विदेशी नाटककारांची; तसेच दत्ता भगत, गो. पु. देशपांडे, विंदा करंदीकर, रुद्र प्रसाद आणि लक्ष्मीनारायण लाल अशा भारतीय व मराठी नाटककारांची नाटके त्यांनी दिग्दर्शित व अभिनित केली. त्याचबरोबर 'राहिले दूर घर माझे', 'ज्याचा-त्याचा प्रश्न' या व्यावसायिक नाटकांतही त्यांच्या भूमिका होत्या. त्यांनी 'मुक्ता', 'दृश्यम', 'कदाचित', 'ओवाळणी' अशा २७ हिंदी, मराठी चित्रपटांतून अभिनय केला आहे. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मलन समितीच्या कोल्हापूर शाखेचे ते अध्यक्ष होते.

माझ्यावरील
आंबेडकरी
विचारांचा
प्रभाव

‘वाटा-पळवाटा’मधील भूमिकेने मला आंबेडकरी विचारांकडे वळविले

आंबेडकरी विचारांची ओळख खरं तर आम्ही 'प्रत्यय'तर्फे केलेल्या दत्ता भगत लिखित 'वाटा-पळवाटा' या नाटकामुळे झाली. आम्ही ते राज्य नाट्य स्पर्धेमध्ये १९९० मध्ये सादर केले होते. त्या आधी आंबेडकरांच्या वैचारिक भूमिकेचा माझा परिचय नव्हता; तो केवळ आरक्षणापुरता मर्यादित होता. शैक्षणिक आरक्षणाची सबलत कशी मिळते, किती टक्के कोणत्या दलितांना असते. यासंदर्भातच. कॉलेजमध्ये प्रवेशअर्ज भरताना या दलितांचे नेते आणि त्यांना आरक्षण मिळवून देणारे थोर पुरुष म्हणजे आंबेडकर एवढेच माहीत होते. सुरुवातीला हे दलित आरक्षण, ज्यांना मिळते त्यांचा मला हेवा वाटत असे; पण जेव्हा माझे स्वतःचे आरक्षण इतर मागासवर्गीय या वर्गात झाले आणि मला मेडिकल कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला, तेव्हा मला खूप आनंद झाला आणि त्यातूनच मागासवर्गीयांविषयी वाटणारा हेवा नाहीसा झाला, ते मला जबळचे वाटू लागले. पुढे कॉलेजमध्ये हॉस्टेलवर राहणाऱ्या माझ्या दलित, गरीब मित्रांची आर्थिक परिस्थिती जबळून पाहिल्यावर त्यांच्याबद्दल आपुलकी/सहानुभूती वाटू लागली. त्यातील काही मुलांना तर बाथरूममधील कमोड आणि बेसीन यातील फरकही माहीत नव्हता. हे बघून त्यांचे आतापर्यंतचे आयुष्य छोट्या गावातील मागासलेल्या वातावरणात झाल्याचे ध्यानात आले, वाईट वाटले.

माझे वैद्यकीय शिक्षण संपवून मी कोल्हापूर मुक्कामी परत आलो आणि माझा संबंध 'प्रत्यय' या पुरोगामी विचारांच्या नाट्यसंस्थेशी आला आणि मी त्यांच्या नाटकांचे

दिग्दर्शन आणि त्यातून प्रमुख भूमिकाही करू लागलो. गो. पु.चे 'उद्धवस्त धर्मशाळा', दारिओ फोचे 'एका राजकीय कैद्याचा अपघाती मृत्यू' अशी काही नाटके बसविल्यानंतर दत्ता भगत यांचे 'वाटा- पळवाटा' बसवायचे ठरले. या नाटकाचे लेखक दत्ता भगत स्वतः दलित असून त्यांचे दलित चळवळीचे आणि आंबेडकरी विचारांचे भान निर्विवाद होते. नाटकात त्यांनी दलितांच्या तीन पिढ्यांचे दर्शन, विचारप्रणाली आणि उच्चवर्णीय; तसेच परस्परांशी असलेले संघर्ष दाखवले आहेत. पहिल्या पिढीचे प्रतिनिधी 'काका' हे ब्रिटीश राजवटीतील अशिक्षित, एखाद्या प्रश्नाची सखोल चर्चा करावी एवढी उसंत नसलेले आणि तेवढा बौद्धिक आवाकाही नसणारे; पण प्रामाणिक आणि निष्ठावान कार्यकर्ते.

दुसरी पिढी सुशिक्षित सतीशसारख्या प्राध्यापकाची नोकरी असल्याने थोडे आर्थिक स्थैर्य लाभलेली आणि स्वातंत्र्य मिळाल्याने लोकशाही जीवनपद्धतीचे आश्वासन मिळालेली. ध्येयवादी आंबेडकरी विचारप्रणालीचा अभ्यास केल्याने कोणत्याही प्रश्नाचा विचार गंभीरपणे करणारी. तिसरी पिढी स्वातंत्रोत्तर काळातील तरुण, विद्रोही, आक्रमक अर्जुनसारख्या कार्यकर्त्याची. परिवर्तनाची गती आणि अपेक्षा यातील व्यस्त प्रमाणामुळे संतापलेली. धाडसी; पण लोकशाहीवरचा विश्वास गमावून बसलेली. यात प्रा. सतीशची पत्नी हेमा ब्राह्मण कुटुंबातील दाखवलेल्या या नाटकाला एक चौथे परिमाण आले आहे. वयस्क काका, जे आपल्या सुनेला 'बामन' म्हणतात आणि 'जात नाही ती जात' असंही सांगतात. प्रा. सतीश बुद्धिवादी असल्याने अर्जुन आणि काकांना आंबेडकर नेहमी काय म्हणत असते, ते सांगतो - "माझ्या रथाला तुम्ही पुढे नेलं नाही तरी चालेल; पण निदान मागे तरी नेऊ नका." आंबेडकरांनी लिहिलेल्या घटनेचा त्याला अभिमान आहे, श्रद्धा आहे. त्यामुळे सतीश विरुद्ध काका आणि अर्जुन असा संघर्ष निर्माण होतो आणि या सर्वांमध्ये हेमा सगळ्यांना सांभाळून घ्यायचा प्रयत्न करीत राहते. पण कधी-कधी तिचाही संयम सुटतो आणि 'महार' म्हटलं तर ती शिवी ठरते आणि 'बामन' म्हटलं, तर तो काय आमचा गौरव होतो, असा एक महत्वाचा प्रश्न ती लोकांसमोर ठेवते.

जेव्हा भूमिकेसाठी निवड करायची वेळ आली, तेव्हा साहजिकच मी काकांची भूमिका करावी का, याचा विचार करीत असताना प्रा. सतीश हा या नाटकाची खरी वैचारिक भूमिका सांगणारा माणूस आहे, अशी एक मांडणी चर्चेतून पुढे आली, त्याविषयी सर्वांचे एकमत झाले आणि

शेवटी मी ती भूमिका करण्याचे ठरले. नाटक बसवताना दलितांची सामाजिक परिस्थिती, त्यांची विद्रोही चळवळ आणि सतीशची वैचारिक भाग, स्वतःशी आणि पर्यायानं सर्व दलित समाजाशी असलेली बांधिलकी, त्यांच्या उद्धाराची तळमळ, स्वतःच्या पत्नीशी असणारे प्रेम आणि आपुलकीचे संबंध याची माझी समज हळूहळू घडत गेली. कोणत्याही परिस्थितीत न डगमगता आपले विचार आणि भूमिका लावून धरणे कसे महत्वाचे असते, हे समजू लागले. विचारांना कृतीची जोड नसेल, तर ती नुसतीच चर्चा होते, हे त्याला कुठंतरी बोचतंय; पण शेवटी तो ही चळवळ पुढे नेण्यासाठी तयार होतो, हेही तितकेच महत्वाचे आहे, असं वाटण्याइतपत ही व्यक्तिरेखा आणि सबंध नाटक न्यावं लागतं आणि ती जबाबदारी मला पार पाडायची होती. त्यामध्ये मी किती यशस्वी झालो ठाऊक नाही. आम्ही या नाटकाचे मोजकेच प्रयोग केले; पण त्यातून आंबेडकरी विचारांची एक बन्यापैकी समज मला मिळाली, असे वाटते. प्रा. सतीश मी करण्यामागची भूमिका काही प्रमाणात सार्थकी लागली असावी, हीच एक आशा आहे.

संपर्क : ९९२३३२३८२९

नागनाथ कोत्तापळे (पान नं. ६ वरून पुढे)

पासून आर.एस.एस. प्रणित भाजप सरकार केंद्रात आले आहे, तेव्हापासून, तर ती अधिकच गरजेची वाटत आहे.

भारत हा आधीच हजारे तुकड्यांमध्ये विभागलेला देश आहे. त्यामुळे तर तो सतत गुलाम राहिला. आता कुठे समाजातील विविध घटक जवळ येऊ लागले होते, धर्माची टोके थोडी बोथट होत होती. शोषितांना थोडा न्याय मिळत होता. अशा वेळी "उषःकाल होता होता काळ्रात्र झाली" आणि भारतीय राज्यघटनाच शिळ्क राहणार नाही, याची लक्षणे दिसत आहेत. खोट्या राष्ट्रवादाची नशा पाजवून गरिबांना नागवले जात आहे आणि भांडवलदारांच्या घशात देश घातला जातो आहे, अशा वेळी श्रेष्ठतर मूल्यांच्या बाजूने उभे राहणे गरजेचे आहे.

पुढील नवे संकल्प?

सध्या मी एक मोठी हजार पृष्ठांची काढंबरी लिहितो आहे. "मुधोळची बखर अर्थात काळकळा" असे तिचे नाव आहे. साधारणत: मागील ३०० वर्षांच्या काळाचे चित्रण त्यात आहे; म्हणजे मध्ययुगीन राजेशाहीतून आधुनिक काळात आणि लोकशाहीत आपण कसे आलो, ते सांगणारी ही काढंबरी आहे. ती लवकरच प्रकाशित होईल. या शिवाय 'जात' व 'संस्कृती' या दोन विषयांवर लिहायचे आहे. असे पुष्कळ संकल्प आहेत; पण तूर्त एवढेच.

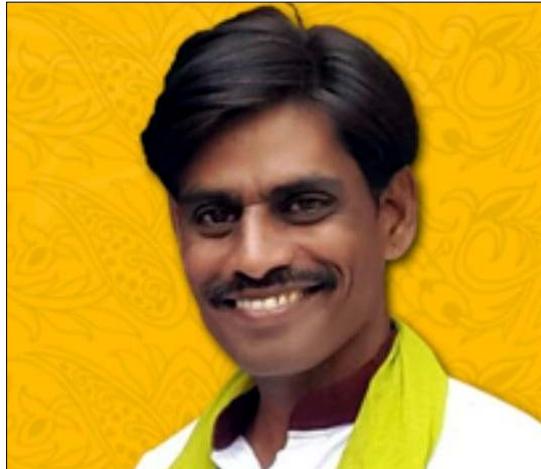
लेखक संपर्क : ८२०८४३७९२९

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक..!

बाबासाहेबांजवळ अनेक प्रश्नांची उत्तरे आहेत

राजकुमार तांगडे

मराठवाड्यातील एका छोट्या खेड्यातून शेतकरी, वारकरी कुटुंबातून घडलेला अभिनेता, दिग्दर्शक आणि लेखक. सुरुवातीला हुंडाबळीच्या समस्येवरील 'बहीण माझी प्रीतीची' नंतर 'काय दिले रुवातं त्र्याने?' हे शेतकऱ्याच्या आत्महत्येवरील नाटक, प्राथमिक शिक्षणातील दुरवरथा मांडणारी 'पिटी' एकांकिका, वीज समस्येवरील 'आकडा', ग्रामीण राजकारणावरील 'हितशत्रू', शेतकऱ्याच्या आंदोलनावरील 'चक्का जाम', मानवी रुभावावर भाष्य करणारी 'रुग्णरोहण' या एकांकिका गाजत्या व मकरंद साठे, अतुल पेठे यांच्यासमवेत नाट्यरूपांतर केलेले 'दलपतसिंग येती गावा' आणि त्यानंतर आलेल्या 'शिवाजी अंडरग्राउंड भीमनगर मोहळा' या नाटकाने राजकुमार तांगडे हे नाव सर्वपरिचित झाले. 'म्हादू', 'क्षितिज', 'नागरिक' या चित्रपटात अभिनय, 'चिवटी' या चित्रपटाचे दिग्दर्शन.

प्रश्न :– राजकुमार आपल्या जडणघडणीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रथम परिचय केव्हा झाला?

राजकुमार : मी ग्रामीण भागातला. जालना जिल्हातील समर्थांचं जांब हे माझां गाव. ग्रामीण भागामध्ये विचारांचे माध्यम म्हणजे मंदिर. अशी जी धार्मिक स्थळे असतात, तिथून विचार सांगितले जातात. त्यामुळे संतांचे विचार मंदिर संस्कृतीच्या माध्यमातून ऐकायला मिळायचे; पण खन्या अर्थांनी जे समाजसुधारक आहेत, विचारवंत आहेत, त्यांच्या विचारांची ओळख व्हायची म्हटलं, तर ती शाळेच्या माध्यमातूनच व्हायची; पण या थोर समाजसेवक आणि विचारवंतांमध्ये डॉ. बाबासाहेबांचा एक अपवाद आहे. बाबासाहेबांचा विचार हा शाळेच्या बाहेर पण माहीत होत होता; म्हणजे गावामध्ये जो आंबेडकरी समाज होता, तो भीमजयंती धूमधडाक्यात साजरी करायचा. भीमभजनाचे कार्यक्रम सातत्याने गावात व्हायचे. वेगवेगळे प्रबोधनाचे कार्यक्रम व्हायचे आणि ते गावात ऐकायला मिळायचे. यातून बाबासाहेबांचा विचार कळायचा. भीमजयंतीला आलेल्या वक्त्यांच्या विचारांतून बाबासाहेबांचा विचार कळायचा. हलकीशी कानावर पडलेली ती विचारधारा; खासकरून आमच्या शाळेमध्ये जे सांस्कृतिक कार्यक्रम व्हायचे, त्यामध्ये प्रभाकर नावाचा माझ्यापेक्षा सीनिअर असलेला उत्तम गायक आणि वादक होता. तो बाबासाहेबांचे गाणे म्हणायचा – 'आई माझ्या अभ्यासाची का तुलाच काळजी नाही? बाबा माझ्या शिक्षणाची का तुम्हाला काळजी नाही?' यातून शिक्षणाचे महत्त्व तो सांगायचा; तसेच एक सखाराम नावाचा मुलगा उत्तम बासरीवादक होता. त्याच्या गाण्यातून भीमविचार कळायचा. मी या दोघांचाही खूप मोठा फॅन होतो. मला हे दोघेही खूप आवडायचे आणि मला असे वाटायचे की, जे माझे आवडते बाबासाहेब आहेत, ते त्यांचेसुद्धा आवडते आहेत; म्हणजे हे काहीतरी मोठेच असणार आहेत; अन्यथा इतर कोणीही बाबासाहेबांवर फारसे शाळेत बोलायचे नाही किंवा बाबासाहेबांचे गाणे म्हणायचे नाही. त्यामुळे खरी सुरुवात ज्यांना मी जवळून न्याहाळायचो, जवळून बघायचो, ज्यांची मला नक्कल करायला आवडायची, अशा या दोन हुशार मुलांचे आदर्श बाबासाहेब होते. आपल्या आदर्शाचे आदर्श यांच्याविषयी आपल्या मनामध्ये आदर्श असतोच. अशा प्रकारे हलकीशी एक किनार शालेय जीवनातच जोडलेली होती.

ग्रामीण भागामध्ये माझ्या वर्गामध्ये जी मुलं होती, ती अठरापगड जाती-धर्मांची होती. वर्गामध्ये कधी जातिभेद जाणवायचा नाही. तसाही माणूस स्वतः कधी भेदभाव करत नाही; पण नंतर तुम्हाला सांगितले जाते की, 'हे आपले नाहीत, ते त्यांचे आहेत,' 'हे असे आहे, ते तसे आहे,' असे संस्कार होतात; पण सुरुवातीलाच तो विचार मला आपला वाटायचा. नंतर मधला काही कालाखंड गेला आणि खन्या अर्थांन बाबासाहेबांच्या विचारांचा जो परिचय झाला, तो चलवळीच्या माध्यमातून, वेगवेगळ्या लोकांची भाषण-व्याख्यानं ऐकल्यानंतर आणि खासकरून 'शिवाजी

अंडरग्राऊंड...' आणि तो जो काही कालखंड आहे, पाच-सहा वर्षे अगोदरचा, त्यामध्ये खन्या अर्थानं बाबासाहेबांच्या विचारांचा जवळून परिचय झाला.

प्रश्न : डॉ. आंबेडकर यांचे विचार आणि भोवतालची परिस्थिती यामध्ये सुसंगतता कशी साधली किंवा कशी शोधली?

राजकुमार तांगडे :- खरं तर ग्रामीण भागामध्ये बाबासाहेबांच्या विचारांची जास्त गरज होती. कारण गावाकडे एखाद्या व्यक्तीची ओळख ही त्याचे नाव व जातीसह असते. जाती-जातीमध्ये विभागलेला समाज हा गावाकडे असतो. प्रत्येकामध्ये एक दरी असते. नाही म्हटले तरी प्रत्येकामध्ये ती अदृश्य दरी दिसतेच; खासकरून राजकारणी लोकं खूप खुबीने आणि राजकारणाच्या पद्धतीनं वापर करून घेतात. गावाकडची जी जातीयता होती, ती जरा त्रासदायकच वाटायची; पण गावपातळीवर मी जेव्हा शेतकरी संघटनेमध्ये काम करायला लागलो, त्यावेळी मी नेहमी एक म्हणयचो की, मागासवर्गीयांचाही कापूस पाच हजारानेच घेतला जातो, ब्राह्मणांचाही कापूस पाच हजारानेच घेतला जातो आणि कुणबी-मराठा यांचाही कापूस पाच हजारानेच घेतला जातो; म्हणजेच कष्ट आणि भुकेची जातीमध्ये वर्गवारी करता येत नाही. हा एक धागा त्या सगळ्यांना जोडण्यासाठी मला वापरता आला. बाबासाहेबांचे विचार हे काही फक्त आंबेडकरी समाजासाठी नाहीत, तर ते आपल्या सगळ्यांसाठी आहेत. बाबासाहेबांनी राज्य घटना लिहिली, बाबासाहेबांनी आपल्याला संविधान दिले, हे काही एका गटासाठी, एका जातीसाठी किंवा एका धर्मासाठी दिलेले नाही, तर सबंध भारतीयांसाठी दिलेले आहे. त्याच्यामध्ये प्रत्येकाचा विचार केलेला आहे. त्याच्यामध्ये महिला-स्त्री-पुरुष या सगळ्यांना एका धायामध्ये समतेच्या पातळीमध्ये आणण्याचा त्यांनी प्रयत्नच नाही, तर एका धायामध्ये समतेच्या तत्त्वांमध्ये बांधलेले आहे. हे लोकांना सांगणे खूप गरजेचे असते आणि ते सांगण्याचाही प्रयत्न आम्ही, आमच्यातील काही मित्रमंडळी किंवा इतर वेगवेगळ्या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून करण्याचा प्रयत्न करतो; म्हणजे बाबासाहेब हे देशाचे आहेत, हे सर्व समाजाचे आहेत, हे जगाचे आहेत, ते विश्ववंदनीय आहेत... बाबासाहेबांचे विचार हे आपल्या सगळ्यांना पुढे घेऊन जाणारे आहेत, मानवतेला पुढे घेऊन जाणारे आहेत. समता-बंधुता या गोर्षींची शिकवण बाबासाहेबांनी दिलेली आहे आणि ती आपल्या सर्वसाठी दिलेली आहे, बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जवळ अनेक प्रश्नांची उत्तरे आहेत... याची जाणीव करून देण्याचा प्रयत्न आम्ही कायम आमच्या विविध नाट्यकलाकृतींतून केला आहे. त्यामुळे सोबतच्या व भोवतालच्या लोकांना बाबासाहेब समजून सांगणे आणि आम्ही ते अंगीकारणे थोडंसं सोपं गेलं.

प्रश्न :- 'शिवाजी अंडरग्राऊंड इन भीमनगर मोहळा' ही संहिता कशी साकारत गेली?

राजकुमार तांगडे :- खरं तर 'शिवाजी अंडरग्राऊंड इन भीमनगर मोहळा' हे नाटक नसून ती एक चळवळ आहे, असे लोकही म्हणतात आणि आम्हालाही तेच वाटते. ते काही एखाद्या लेखकाला सुचले,

त्याने लिहिले, कोणाला बसवायला दिले आणि ते नाटक बसवले. तिकीट खिडकीवर ते कोणाच्या तरी नावाने चाललं, असं नाही. ते फक्त डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शिवाजी महाराज यांच्या विचारांमुळे शक्य झालेलं आहे. ही संकल्पना संभाजी भगतांची होती. लोकशाहीर संभाजी भगतांना शिवाजी जलसा करायचा होता आणि आम्हालाही छत्रपती शिवाजी महाराजांवर काहीतरी करायचं होतं. कारण ग्रामीण भागामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांविषयी अलिकडे, वीस-पंचवीस वर्षांमध्ये अतिशय संवेदनशील करून ठेवलेले होते. त्यामुळे छत्रपती शिवाजी महाराज हे कोणत्याही एका समाजाचे-एका जातीचे-एका धर्माचे किंवा एका गटाचे किंवा एका राजकीय पक्षाचे किंवा एखाद्या घराण्याचे नव्हते, तर ते सगळे आपल्या सर्वांचे होते, हे लोकांना सांगणे खूप गरजेचे होते आणि हा विचार आम्हाला जनमानसामध्ये घेऊन जायचा होता. तोच विचार संभाजी भगतांनाही सांगायचा होता. त्यामुळे आमची कुठेतरी नाळ जुळली. नंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांवरील जी पुस्तके आहेत, ती वाचनात आली. ती मुद्रामहून वाचली. ती एकट्यानंच नाही तर आम्ही सगळ्यांनी मिळून वाचली; म्हणजे हे असे एक नाटक आहे की, ज्याची लेखणी हातात घेण्याअगोदरच त्याचा ग्रुप तयार होता. हे एवढे-एवढे लोक यात काम करणारे आणि मग त्यांच्यासाठी पात्रे लिहिली. शिवाजी महाराजांचे चरित्र सांगायचे नव्हते, तर 'शिवविचार' त्यामध्ये सांगायचा होता. त्यामुळे हे पारपरिक नाटकांपेक्षा वेगळेच होते. ही समूहाने तयार केलेली कलाकृती होती. आम्हाला जवळपास ज्या सगळ्या चर्चा-वाचन करून साधारण दीड वर्ष लागलं; अगदी नंदू माधवांनी ज्यावेळी दिग्दर्शनाला सुरुवात केली, त्या वेळेसही काही सीन्स हे चार-चार, पाच-पाच वेळा ड्रॉप झाले; पण आम्ही कलावंत, दिग्दर्शक, लेखक, कल्पनाकार हे सगळे सोबत असल्यामुळे एखादे कार्य हातात घेतल्यामुळे काहीतरी काम करतोय, असा वेगळा 'फील' त्यामध्ये होता. हे नाटक जसे विटांवर विट चढवून घर बांधून पाहावं, तसं हे नाटक एक-एक दिवस करत हळूहळू-हळूहळू पूर्णत्वाकडे गेलेलं आहे.

प्रश्न :- नाटकाच्या नावात 'भीमनगर' असल्याने किंवा 'शिवाजी' हे नाव असल्याने नाटकाचे प्रयोग काही ठिकाणी बंद पाडण्यात आले का? नाटकाला विरोध करणाऱ्यांना बाबासाहेब आंबेडकर किंवा शिवाजी महाराज समजून देण्यासाठी आपण काही विशेष प्रयत्न केलेत का?

राजकुमार तांगडे :- हो, निश्चितच! नाटकाचे नाव 'शिवाजी अंडर ग्राऊंड इन भीमनगर मोहळा.' मुळात काहींचा आक्षेप हा वेगवेगळ्या गोर्षींना होता. काहींना हे नाव सुरुवातीला विचित्र वाटायचे. आपल्याकडे सुरुवातीलाच एक अंदाज बांधण्याची पद्धत असते. त्यामुळे हे असं नाव आहे म्हणजे काहीतरी वादग्रस्त असणार, असंही त्यांच्या मनात यायचं; म्हणजे अतिसंवेदनशील. एकतर शिवाजी महाराजांचा एकेरी उल्लेख का, असाही काहींचा प्रश्न असायचा; पण आम्ही आमच्या आईचाही एकेरी उल्लेख करतो. आमच्यासाठी शिवाजी महाराज हे आमचं दैवत, आईसारखं दैवत आहे. त्यामुळे 'शिवाजी' या नावावर 'शिवाजी' हेच नाव यावर आम्ही ठाम होतो.

आता लोकांचा दुसरा प्रश्न असायचा की, शिवाजी महाराज भीमनगरमध्ये कशला? म्हणजे शिवाजी महाराज आणि भीमनगर हे एकत्र कसं काय असू शकते? शिवाजी महाराज; जे मागासवर्णीयांचे नव्हतेच, असंच त्यांना म्हणायचं किंवा नामांतर प्रकरणात अत्याचार करण्यासाठी शिवाजी महाराजांचं नाव वापरलेल्याचा लोकांना जास्त त्रास व्हायचा, असंही म्हणा हवं तर. म्हणून त्यांचा विरोध असायचा; पण आमचं स्पष्ट मत असायचं की, छत्रपती शिवाजी महाराजांचे मावळे हे अठरापगड जातीचे होते. वाड्या-वस्त्यांवर राहायचे, डॉंगर-द्यात राहायचे. ते काही महानगरात राहत नव्हते. दिवसभर शेती करायची, आठवणीने चार महिने शेती करायची, नंतर लढाईला जायचे. असे ते 'शेतकरी मावळे' होते. आज जर शिवाजी महाराज असते तर शिवाजी महाराजांचे मावळे हे काही मध्य वस्तीत किंवा इतर कुठल्याही अशा मोठ्या कॉलनीत राहिलेले नसते, तर भीमनगर झोपडपट्टी, इंदिरा नगर, कडीकोपरे, वाड्या-वस्त्या अशाच ठिकाणी राहिले असते. आमचं दुसरंही असं स्पष्टीकरण होतं की, खरा बंडखोरीचा विचार जर कुठं असेल तर तो भीमनगरमध्ये आहे, जो बाबासाहेबांनी दिला आहे. शिवाजी महाराजांच्या सैन्यातील जे मावळे होते, तेही बंडखोरच होते. त्यांना स्वतःचे स्वराज्य निर्माण करायचे होते. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जे अनुयायी आहेत, ते सुद्धा स्वराज्य म्हणजे लोकशाहीचे पाईक आहेत, म्हणून त्यांच्याकडे बंडखोरी आहे. शिवाजी महाराज आज असते तर जे मावळे आहेत, त्यांचे जे सैनिक आहेत, ते भीमनगरमध्येच राहिले असते. ते कुठल्याही मध्य वस्तीत किंवा बंगल्यामध्ये राहिलेले नसते. कारण स्वतः शिवाजी महाराजांनीच वाडे-खुडे, महाल हे पाडून सर्वांना सामान्यांच्या पातळीवर राहायला शिकवले होते. मग असे जे वेगवेगळे विरोध होते हे असायचे. काही निवेदने देऊन विरोध करायचे, काही मोर्चेकाढायचे, आंदोलन करायचे. मग आम्ही बन्याच ठिकाणी असं केलं की, या लोकांचे जे प्रतिनिधी होते, त्या प्रतिनिधिंना आम्ही विनंती करायचो की, तुमचा जो आक्षेप आहे, तो फक्त नाटक पाहिल्यानंतर आम्हाला सांगा. मग त्यांचे काही दोन-चार-पाच प्रतिनिधी बन्याचशा ठिकाणी आम्ही बोलवायचो, सन्मानाने त्यांना पुढच्या रांगेमध्ये जागा द्यायचो आणि त्यांनी नाटक पाहायला सुरुवात केली की, त्यांच्यामध्ये परिवर्तन व्हायचं. परत आम्ही सांगण्याची गरज पडत नव्हती: पण ज्यांच्या मनामध्ये काहीतरी हेतू असतो, असे लोक आमचे नाटकच बघत नसत आणि आपला विरोध कायम ठेवायचे. त्यांना आम्ही काही गिनत नव्हतो. कारण आम्ही शेतकऱ्याची लेकर. आम्ही नफा-तोट्याची तमा बाळगली असती, तर आम्ही छत्रपती शिवाजी महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा हा विचार लोकांपर्यंत घेऊनच जाऊ शकलो नसतो; म्हणजे आम्हाला दोन-दोनदा-तीन-तीनदा पेरायची सवय आहे. आम्ही हरत नाही, तर विरोधाला आम्ही फारसे जुमानलो नाही; पण बहुतांश असे झाले, जे विरोध करायला आले, ते 'आपले' झाले; आणि अगदी ज्यांच्या पोटावरच यामुळे पाय पडत होता, त्यांचा विरोध मात्र कायमच राहिला. अर्थात, तो त्यांच्या अतिस्वार्थाचा भाग होता.

प्रश्न :- आपले लेखन, अभिव्यक्ती यामध्ये आंबेडकरी संवैधानिक

विचार आपण कशा पद्धतीने मांडत आहात?

राजकुमार तांगडे :- समता-बंधुता-न्याय या सगळ्या गोष्टी एका चांगल्या लेखकाच्या लेखणीमध्ये येतात. खरा लेखक किंवा कलाकार तोच असतो, जो सर्वांना एका नजरेत पाहतो; म्हणजे समतेच्या पातळीवर, अशा अर्थानि. हा विचार बाबासाहेबांनी आपल्याला दिलेला आहे. प्रत्येक कलाकृती ही मानवाचे हित जोपासणारी असली पाहिजे. तुमचे व्यक्तिगत, तुमच्या गटा-तटाचे किंवा तुमच्या जातीचे हित जोपासणारी कलाकृती सर्वसमावेशक असूच शकत नाही. तुमची कलाकृती तेव्हाच सर्वसमावेशक होईल, जेव्हा ती कलाकृती संबंध मानवजातीच्या हिताचा विचार करते. आपल्या भारतीय लोकशाहीमध्ये सर्व समाजघटकांचा नीटपणे विचार केलेला आहे आणि ते संस्कार आपल्यावर झालेले आहेत. अगदी वीस वर्षांपूर्वी मी लिहिलेलं 'चक्रा जाम' नावाचं नाटक होतं. साधारण आपल्याकडे असा एक समज आहे की, अमुक-अमुक जातीचीच लोकं शेती करतात, दलित शेती करत नाहीत; पण माझ्या गावचे उदाहरण असे होते की, माझ्या गावामध्ये सगळ्याच जाती-धर्माचे लोक शेती करतात. तर माझ्या 'त्या' नाटकाचा नायक जो शेतकरी आहे, हा आंबेडकरी समाजाचा होता. हे जे मूल्य आहे, हे जोपासण, जपण हे तुमचं लेखक म्हणून, माणूस म्हणून आणि एक शोधक म्हणून तुमचं कर्तव्य असतं. तुम्हाला हे समाजाला सांगावं लागत. तुम्ही समाजाला त्याची जाणीव करून द्यायची असते. मला असे वाटते की, शेतकऱ्याला कुठलीही जात नसते. जर एक एकर शेत पेरायचे असेल, तर दलित शेतकरी असो, त्यालाही एक किलोच बियाणे लागते, सर्व शेतकरी असला तरी त्याला एक किलोच बियाणे लागते. जर निसर्गाची अवकृपा झाली तर कुठल्याही जाती-धर्माच्या शेतकऱ्याला सारखाच फटका बसतो. तिथे सगळे एका पातळीवर येतात, हे सांगण खूप गरजेचं आहे; म्हणजे दुखाला, पोटाला जात नसते, हे सांगण पण खूप गरजेचं आहे. माणूस इथून-तिथून एक आहे, हे सांगण पण खूप गरजेचे आहे आणि आपण ते व्यक्त व्हायचं. कुणाच्याही दडपणाला बळी पडून आपण त्याच्यापासून दूर पल्यायचे नाही. भेदभेद हा मोडून काढलाच पाहिजे. आपण व्यक्त झालं पाहिजे. बेधडकपणे व्यक्त व्हायचं आणि लेखकांन तरी हातचं राखून कधीही वागलं नाही पाहिजे. ज्याला कोणाला लिहायचे आहे, त्यांन एकतर पारदर्शक असले पाहिजे, त्याने 'स्व'च्या प्रेमात असायला नको; आणि त्यांन व्यक्त झालं पाहिजे, त्यान भीती बाळगता कामा नये. जर आपण भीती नाही बाळगली, 'स्व'च्या प्रेमात नाही पडलो आणि माणूस हा जर केंद्रबिंदू ठेवला तर आपण खन्या अर्थानि संवैधानिक विचार नीटपणे आपल्या कलाकृतीमध्ये मांडू शकतो.

प्रश्न :- आज कलावंत-लेखकांनी आंबेडकरी विचारांची पेणी केली पाहिजे, याची आवश्यकता आपणास वाटते का?

राजकुमार तांगडे :- आज सांप्रदायिक दहशतवाद ज्या पद्धतीने चाललेला आहे, त्याला जर सडेतोडपणे कुठले उत्तर असेल किंवा त्याच्यावरील रामबाण मात्रा कोणती असेल तर तो आहे आंबेडकरी विचार. समता-बंधुता-न्याय-शिक्षणाची कास धरण, समाजाला पुढील मजकूर पान नं. २१ वर...

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक..!

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भेटले नसते तर...

अलका धूपकर

अलका धूपकर या धडाडीच्या पत्रकार असून दाखोलकरांच्या खुनानंतर त्यांनी सनातनबाबत केलेले वार्ताकिन खूपच गाजलेले होते. त्यासंदर्भात त्यांना सनातन्यांनी धमक्याही दिल्या होत्या. सध्या त्या 'टाईम्स इंटरनेट लिमिटेड'च्या असिस्टेंट एडिटर आहेत. त्या आधी अलका धूपकर 'आयबीएन लोकमत' या वृत्तवाहिनीत होत्या. त्यांना चामलीदेवी जैन, लाडली आणि रामनाथ गोयंका पुरस्कारांनी गौरवले गेले आहे. त्यांना 'एशिया जर्नलिझ़म फेलोशिप' मिळाली आहे.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांची माझी भेट झाली नसती, तर आयुष्याची वाटच मी कदाचित कायमची चुकले असते. 'ती' भेट त्यांच्या कामातून-विचारातून-लेखनातून झाली. मला तर ते आयुष्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर ठायी-ठायी भेटात, भावतात आणि ते समजायला अजून काही वर्षे जातीलच. त्यामुळे मुक्ता आणि राहुल यांनी या विषयावर लिहायला सांगितलं, तेव्हा उत्साहाने लगेच होकार कळवला. बाबासाहेबांचं लेखन, व्यासंग आणि त्यांचं व्यक्तिमत्त्व यावर अनेकांचा गाढा अभ्यास आहे. अनेक जण त्यावर लिहितील; पण मी आज जे लिहिणार आहे, ते या तुलनेत खूप साधं आहे; सोपं मात्र नक्कीच नाही. मला बाबासाहेब भेटले आणि माझं आयुष्य आतून-बाहेरून बदललं.

व्यक्ती म्हणून आणि माझ्या कुटुंबासाठी ही गोष्ट पचवायला कठीण अशी होती; पण मी कसं जगायचं, हा माझा निश्चय ठाम होता. पत्रकारांनी इतरांविषयी लिहावं. पत्रकाराचा 'मी' लेखात उतरू नये, या नियमाला अपवाद असणारा हा लेख माझा एक अनुभव म्हणून वाचावा. बाबासाहेबांनी केलेल्या समुद्राएवढऱ्या कामातला तो एक ठिपका आहे. माझे गुरुवर्य मित्र डॉ. चिं. मो. पंडित नेहमी सांगायचे, एका व्यक्तीच्या आयुष्यात जेवढऱ्या वेगाने बदल होऊ शकतात, त्यापेक्षा सामाजिक बदलांचा वेग कमी असतो. सामाजिक बदलांना वेळ लागतो. मी ज्या समाजात वाढले, तो समाज बदलला आहे, असं मी खात्रीने म्हणणार नाही; पण बाबासाहेबांमुळे माझं जगच बदलून गेलं, हे खरंय. त्याचीच ही गोष्ट...

मी कोकणातल्या एका मध्यमवर्गीय घरातली. बी. ए. होईपर्यंत मी ज्या कुटुंबात राहिले, जिथे जातीय उतरंड हा दैनंदिन जगण्याचा अविभाज्य भागाच आहे. आमच्या पिंगुळी गावातील परशुराम गंगावणे यांच्या 'कला अंगण म्युझियम' आणि आर्ट गॅलरीच्या कामासाठी त्यांचा नुकताच 'पद्म' पुरस्काराने सन्मान करण्यात आला. ठाकर समाजाच्या चित्रकथीसाठी प्रसिद्ध असलेल्या गुढीपूरच्या जवळचं माझं घर. पण लहानपणापासून या ठाकर किंवा बांबूच्या गोष्टी विक्रीसाठी घेऊन यायच्या, तेव्हा त्यांना अंगणाबाहेर किंवा मुख्य घराबाहेरच उभं केलं जायचं. त्यांनी आणलेल्या बांबूच्या गोष्टींवर पाणी टाकून त्या घेतल्या जायच्या. या ठाकर समाजातले काही समवयस्क मित्र असूनही कधी त्यांच्या घरी गेलेय लहानपणी, हे मला आठवतही नाही. कारण कधी गेलेच नव्हते त्यांच्या घरी. आमचं कुटुंब ज्या जातीला मानतं, त्या जातीव्यतिरिक्तच्या इतर जातींना कमी लेखणं, 'आपल्यात' - 'त्यांच्यात' करणं, कुणाला कमी लेखायचं आहे, तर ठराविक जातींचा उल्लेख करून 'त्यांच्यासारखं काय करतेस,' हे बोलणं यात काही गैर आहे, हे देखील कळत नव्हतं. कारण गावातील एका टोकावर असलेल्या आपच्या घराचं-शेताचं कुंपण हेच त्या काळात एक प्रकारे विश्व होतं. शाळेत जायचं, चांगले गुण मिळवायचे. जातीमुळे वडील जे धार्मिक कार्य करत, त्यामुळे कधी कुणी अपमान केला, वाईट वागवलं, असं घडलंच नाही. हे सगळे 'प्रिन्हिलेजेस' होते, हे नंतर कळलं. ते वय कळण्याचं नव्हतं. शाळेत इतिहास शिकवणारे शिक्षकही अशा जातीचे, जे स्वतःच्या जातीला उच्च जात मानतात. ते महात्मा गांधीजी यांना टक्कलू म्हणायचे. टक्कलमुळे फाळणी झाली, असं सांगायचे. ते राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या विचारसरणीला मानणारे होते, हे नंतर यथावकाश कळलंच. राममंदिर वगैरे त्यांची स्वप्नं होती, हे आठवतय. आता त्यांच्या स्वप्नपूर्तीचा आनंद मिरवत असतील. असो. शालेय वयात इतिहास संघाच्या विचारसरणीच्या लोकांनी शिकवल्यामुळे पिढीच्या पिढी 'बायस्ड' झाली आहे, हे आता पाहतोच आहोत आपण; पण मी वाचले त्यांच्या प्रभावातून.

माझ्या वडिलांची पर्सनेलिटी खूप कॉम्प्लेक्स होती. घरात जात पाळायची; पण नोकरीच्या ठिकाणी आणि समाजात त्यांची सर्व जाती-वर्गातील लोकांशी असलेली स्नेहपूर्ण वर्तणुक, मैत्र हे माझ्या नजरेतून सुटलं नव्हतं. घरी चहासाठी कुणाला वेगळी भांडी दिली जातात, कुणाला घराच्या स्वयंपाकघरापर्यंत प्रवेश असतो, कुणाला

पडवीपर्यंत आणि कुणाला प्रवेशच नाही. हे सगळं ती व्यक्ती कुठल्या जातीत जन्माला आली आहे, यावर अवलंबून असायचं. मी दहावीला ६५ टक्के मार्कसनी पास झाले. मला सोरायसिस हा स्किन डिसीज असल्यामुळे मी खूप डिस्टर्ब होते. अगदी शाळा सोडेन, अशा रडकुंडीला आले होते. माझे आई-बाबा-भावंड-काकी आजी- या सगळ्यांनी माझं एवढं काही केलंय की, त्यांच्यामुळेच मी अकरावीला अँडमिशन घेतली अखेर. सोशल सायन्सचे टीचर खूप बोअर शिकवत होते. माझ्या ताईच्या मैत्रिणीसोबत-स्वप्ना जडये-सोबत त्याच दिवशी बोलले. तिनं सुचवलं की, टोपले सरांच्या पॉलिटिकल सायन्स वर्गाला जा. तुला आवडेल. तेव्हा ज्युनिअर कॉलेजची अँडमिशन अॉनलाईन नव्हती; आणि बरीच ‘फ्लेक्सिबल’ होती. मी एका दिवसात राज्यशास्त्र विषयाला शिफ्ट झाले. टोपले सर (जे आता आपल्यात नाहीत) शारीरिक उंचीने बुटके होते; पण त्यांची वैचारिक उंची कमालीची होती. त्यांनी भारतीय राज्य घटना, भारतीय लोकशाही, भारतीय स्वातंत्र्य लढा, सध्याच्या (तेव्हाच्या) लोकशाहीपुढची आव्हानं, लोकशाहीचे चार स्तंभ हे सगळं इतक्या जोषात शिकवलं की, मी जणू काही खडबडून जाणी झाले. माझ्या घरच्या अंगणापलिकडं मोठुं जग तेव्हा दिसलं मला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची तोंडओळख झाली अकरावी - बारावीच्या राजकीय अभ्यासक्रमातून. नंतर मी पानवळ (ता. बांदा) येथे बी. ए. प्रथम वर्षासाठी अँडमिशन घेतली आणि मला जग कळलं. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हिंदू धर्मबद्धत्वे आक्षेप, भारतीय राज्य घटनेतील समानतेची त्यांनी दिलेली मूल्यं, महिलांना दिलेले समान अधिकार, त्या आधीचा ‘पुणे करार’ हे सगळं परीक्षेतल्या मार्क्सपुरंत नव्हे, तर आपल्या जगण्यासाठी समजावून घेणं आपली जवाबदारी आहे, अशी ओढ लागली. मग नलिनी पंडितांच्या पुस्तकापासून सुरुवात केली. बरंच वाचलं. मी पानवळमध्ये ज्या नातलगांच्या घरी राहत होते, त्यांची विचारसरणी ही देखील शाखाधार्जिणी होती. माझ्या घरी बाकीचं वातावरण लिबरल असलं, तरी जातीय अस्पृश्यता, धर्म, कर्मकांड यांचं अवडंबर होतंच. मी जे वाचत होते, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारावून टाकणारी भाषणं माझ्या विचारांना जी दिशा देत होती, ती दिशा माझ्या कौरुंबिक वातावरणाच्या विरुद्ध टोकाला घेऊन जाणारी होती. विचारांच्या आणि जगण्याच्या एका टोकावरून दुसऱ्या टोकाला जाताना जी फरफट व्हावी, ती माझ्या मनाची झालीच; म्हणजे गंमत सांगते, माझा भाऊ मित्राच्या आईने दिलेला लाडू न खाता घरी घेऊन यायचा. कारण ती वेगळ्या जातीची होती आणि मी माझ्या मैत्रिणीने आणलेले पोहे आवडीने खायचे. या मैत्रिणीला माझ्या घरात नक्कीच परकेपणाची वागणूक मिळाली असती- तिच्या जातीमुळे; पण मला तोपर्यंत कळलं होतं की, जात ही एक अंधश्रद्धा आहे. मी माझ्या नवबौद्ध मैत्रिणीच्या हातचं बिनधास्त खायला लागले, त्या दिवशी मी किती बदललेय हे कळलं. बी. ए.च्या दुसऱ्या वर्षाला वेंगुलेंयथील खर्डेकर कॉलेजला प्रवेश घेतला होता. भारतातील राजकीय विचारवंत, सामाजिक विचारवंत हा अभ्यासक्रमाचा भाग होताच; पण खर्डेकर कॉलेजच्या लायब्ररीमधून बेसिक पुस्तकं घरी आणून मी अधाशासारखी वाचली. आमच्या घरी अशी काही खास वाचनसंस्कृती नव्हती; म्हणजे आता मी ऐकते, माझी समवयस्क लोकं सांगतात, त्यांच्या लहानपणी त्यांनी केवढं काय-काय वाचलं होतं..! मी खरं सांगू, मी तर कॉलेजजीवनामुळे वाचनाकडे वळले. आंबेडकरांचा विचार मला क्रांतिकारी आणि शूर वाटला. त्यांची स्वतःची कहाणी, त्यांची शिस्त, त्यांची चिकाटी, निर्भडपणा आणि त्यांची दुरदृष्टी याने मी

कॉलेजजीवनात अचंबित झाले.

कौटुंबिक जीवनात माझ्या बहिणी, माझे नातलग यांच्या घरी महालक्ष्मी, सत्यनारायण पूजा, मंगळागौरी आणि या सान्या सणसमारंभासोबत येणारी महिलांवरची कामाची जवाबदारी आणि बंधन मी पाहत होते. मला त्याचं यत्किंचितही आर्कषण नव्हत. खडेंकर कॉलेजमधून मी सोलापूर, पश्चिम महाराष्ट्र इथे वकृत्व स्पर्धेत सहभाग घ्यायचे. तिकडे जी तरुण मुलं-मुली भेटल्या, त्यांच्यासोबत किंतीतरी गपा व्हायच्या. नवी पुस्तक, नवा विचार कल्याणचा. बाबासाहेबांचा मंत्र मानून ‘शिका-संघटित व्हा-संघर्ष करा’ असं जगणारी मित्रमंडळी भेटली. भारी वाटलं. सचेपणा वाटला या विचारांत. माणूस म्हणून कुणी कुठल्या जातीत जन्माला आला, यावरून भेदभाव करणं भयकर क्रूरपणाचं वाटू लागलं. मी कुणालाही वाकून नमस्कार करणं बंद केलं. पानवळ आणि कुडाळला ‘सकाळ’ला विद्यार्थी प्रतिनिधी म्हणून काम करताना तव्हागाळातील लोक, जातीय उतरंड, पंचायत राजचं महत्त्व, शिंगा-जत्रा वगैरेंगमधली संस्कृती हे सगळं अनुभवलं. जे बघायचे तिथे आंबेडकरांचे विचार लावून विचार करायचे. ही खूप सटल प्रक्रिया होती. मला आठवतंय, ग्रामदैवतांच्या मंदिरात दलितांनी प्रवेश करावा की नाही, यावरून झालेले रुसवे-फुगवे आणि राजकारण. मग ‘चवदार तळ’ आणि सगळे लढे का लढले गेले, हे चांगलंच कळलं. त्या काळातही एखाडा विरोध होता जातीय अस्पृश्यता मोडून काढायता, तर आंबेडकरांच्या काळात परिस्थिती किंती कठीण असेल, या विचारानेही अंगावर काटा यायचा.

पुढे, पुण्याला रानडे इन्स्टिट्यूटला पत्रकारितेचं शिक्षण घेताना अण्णा भाऊ साठे, नामदेव दसाळ, बाबूराव बागूल, दलित साहित्य या संगव्यापारी पहिल्यांदाच ओळख झाली. ‘पुणे सकाळ’ मध्ये काम केलं, कॉलेज पूर्ण केलं आणि मुंबईला आले. मुंबईमध्ये सतरा वर्षे पत्रकार म्हणून काम करतेय. शहरांची ही ‘कॉस्मोपोलिटन’ क्लालिटी म्हणून आपण जीवापाड टिकवली पाहिजे. मी घरी देवघरात जाण बंद केलं, देवाला नमस्कार करण बंद केलं. माझ्या पालकांना आणि भावंडांना यांचा त्रास झाला; पण मी कुणाला वाईट वाटेल, म्हणून जात-पात पाळण मुरु ठेवलं नाही आणि कर्मकांडंही केली नाहीत. कोकणातील गणेशोत्सव हा एक सांस्कृतिक मेळा असतो. धार्मिक-राजकीय रंग चढण्याआधी मला शक्य तेव्हा, मी त्या सांस्कृतिक मेल्याला नक्की हजेरी लावली – भविष्यातही लावेन.

एक आठवण सांगते. 'परिवर्तनाचा वाटसरू' मध्ये मी निनावी किंवा वेगळ्या नावाने लेखही लिहिला होता. तेव्हा राजीव कालेक्टर यांच्याशी मी खुप बोलायचे या द्वंद्वाबद्दल. मी ज्या कुटुंबात आले ते जात, कर्मकांड मानणारं; आणि मी व्यक्तिगत पुरोगामी विचार मानणारी, भारतीय राज्य घटना मानणारी, तुकाराम-फुले-शाहू-आंबेडकर यांची परंपरा मानणारी. मग जर मी माझ्या कुटुंबाला बदलू शकत नाही, तर हे सगळं लिहायचा मला अधिकार आहे का, हा दुट्टीपणा आहे, असं माझं द्वंद होतं. मी मुंबईत नवीन आले होते, तेव्हा तो लेख लिहिला होता. आता जेवढ्या स्पष्टपणे व्यक्तिगत अनुभव लिहितेय, तेवढं बल तेव्हा नव्हतं. मी ज्या कुटुंबात जन्माला आले, ते निवडण्याचं स्वातंत्र्य निसर्गानं मला दिलं नव्हतं; पण मी कसं जगायचं, हे ठरवायचं स्वातंत्र्य मला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे भारतीय राज्य घटनेनं दिलंय, याबद्दल मी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सदैव क्रूणी राहीन. पुण्यामध्ये एका कौटुंबिक परिचितांच्या घरी मी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचं पुस्तक घेऊन गेले, तर 'आमची वास्तू अपवित्र झाली,'

१. बोलणं

तो म्हणाला-

जा सगळ्यात खालच्या पायरीवर उभा राहा
मी गपगुमान उठलो आणि सांगितलेल्या स्थानी उभा राहिलो

तो म्हणाला-

तू सेवेकरी आहेस !
सर्वांची सेवा कर
मी गपगुमान उठलो आणि
सर्वांचे पाय चेपू लागलो

तो म्हणाला-

तू संस्कारहीन आहेस !
ही रांग तुझ्यासाठी नाहीये
मी गपगुमान उठलो आणि
त्या रांगेमधून बाहेर पडलो

तो म्हणाला-

वाचणे-लिहिणे तुझा धर्म नाही !
मी अज्ञानाच्या भट्टीत कितीक पिढ्या ढकलून दिल्या

असेच जवळपास तीन हजार (कदाचित त्याहूनही काही अधिक)
वर्षांपर्यंत फक्त ऐकण्याच्या नंतर

एक दिवस

माझ्यातल्या मी मधून जेव्हा एक मी
उभा राहिला आणि बोलला -
ऐका !

इतके म्हणणे होते की

सृष्टी पराभूत झाली,
धर्म भ्रष्ट झाला,
देव संतापले
मठ-मंदिरं हादरली.....

आणि तेव्हा मी जाणलं

बोलणं काय करू शकतं ते !
बोलणं आम्हांला स्वतःपासून
इतरांपासून सर्वांपासून स्वतंत्र
करत असतं
बोलणं आम्हाला माणूस बनवतं...

काय तुम्हीही घाबरताय बोलण्यास ?

काय तुम्ही गरज असतानाही

बोलत नाही आहात ?

जर होय !

तर तुम्ही अजूनही गुलाम आहात

किंवा मग गुलाम बनण्याच्या प्रक्रियेत आहात !

- अजय शर्मा 'दुर्ज्ञय'

२. नीला रंग

अनेक दिवसांपर्यंत

रंगवलेल्या होत्या

घरांच्या भिंती

हिरव्या, पांढऱ्या आणि

केशरी रंगात

त्या भिंती

ज्यांनी एकत्र येऊन बहाल केलं होतं

घराला घरपण

मागील काही वर्षांमध्ये

आज एकेका भिंतीवरती

कब्जा प्रत्येक रंगाचा

हाणामारी

दंगेखोरी

झुंडबळी

तिरस्कृत टोमणे

यांनी सजलेल्या भिंतींनी

त्रस्त झालेला मी

रंगवू पाहातो आहे

सगळ्या भिंती

निळ्या रंगात

म्हणजे घर वाचवू शकेन

अनुवाद - भरत यादव

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
यांच्यावरील तरुण हिंदी भाषिक
कर्वींनी केलेल्या कविता...

- अरुण कुमार

३

झुंड

ठाऊक नाही कधी त्याने

ग ला गायीत बदलवून टाकले

मी क म्हणजे कायदा म्हणत

राहिलो

परंतु

झ पासून बनलेल्या झुंडीने

चिरडून टाकले

तबरेजचे स्वप्न

अखलाखचे अस्तित्व

पहलू खानचे घर

आणि

ह पासून बनलेल्या हिंसेमध्ये

सहभागी होत गेले तमाम

त पासून बनलेले तमाशाखोर

ब पासून बनले संवेदनाहीन बघे

त्या झुंडी

म पासून आपले मनोबल वाढवित

राहिल्या

काळाचे हे क्रूर मारेकरी

झुंडीच्या रूपात खरेतर

कट्टरवादाचे प्रतिनिधी होते

जे रूजवत होते

धार्मिकतेची नवी परिभाषा

बदलवत होते सेक्यूलर राष्ट्राची

वर्णमाला

तर

झुंडी असल्याची खंत

वाटत नव्हती

खंत तर याची होती की

या झुंडीविरोधात

मी गण होतो

- अरुण कुमार

बाबासाहेब

ऐका,
पाहा,
बाबासाहेब...
हे लोक तेच आहेत
जे करत होते तिरस्कार
तुमचा-माझा
ज्यांच्याशी झुंजण्यासाठी
तुम्ही तुमची झोप,
आराम,
मुलं,
पत्ती
सारं सारं गमावलंत
जे तुमचं नाव उच्चारणं देखील
वातावरण प्रदूषित करणं मानायचे
तेच लोक आता आपणांस स्पर्श करताहेत...
तिरस्कृत आदराने
झुकवित आहेत माथा
तुमच्या पायावर.
ज्यांच्या पाऊलखुणांनी
अपवित्र व्हायची भूमी
हे तेच लोक आहेत
ज्यांच्याकडे तुम्ही अंगुलीनिर्देश
करीत आहात
साधत आहात निशाणा
संविधानाने....
जातीयवाद,
ब्राह्मणवाद,
पितृसत्ताकता आणि
विषमतेविरुद्ध.

-आरतीराणी प्रजापती

मूळ हिंदी कवितांचा
मराठी अनुवाद
भरत यादव
संपर्क : ९८९०९४०५००
yadavbh515@gmail.com

अलका धूपकर (पान नं. १८ वरून पुढे)

असा टोमणा मी ऐकला होता. आज वक्खून मागे बघते, तेव्हा डॉक्टरांना महामानव का म्हणतात, ते कलंत आणि मी निशःब्द होते.

दरवर्षी सहा डिसेंबरला चैत्यभूमीला जे आंबेडकरांचे अनुयायी येतात, त्यांच्याशी किती गप्पा मारल्या आहेत. किती गोष्टी आहेत. बाबासाहेबांनी जगायची केवढी ताकद दिली, अन्यायकर्त्त्यांना संधी दिली समानतेचं पाऊल टाकायची, सोबत चालायची. गोरगरीब, चंचित, बहुजन, तरुण, वृद्ध, महिला, कष्टकरी, विद्यार्थी हे संपूर्ण देशांतून इथे येतात. मृत्युनंतर ज्यांचे 'फॉलोअर्स' वाढतच आहेत, अशा दुर्मिळ व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक आपले बाबासाहेब आंबेडकर.

आपण केलेली चूक स्वीकारण्याएवजी बाबासाहेबांना दोष देणारी जमातही त्याच वेगात फोफावत आहे, हे या सगळ्यांमध्ये विसरता येणार नाही. त्यांच्याशी सातत्याने संवाद ठेवायचा मी प्रयत्न करते. वाद होतातच, काहीवेळा समोरच्या व्यक्तीला दुखावणारे निर्णय मागे न हटा तुम्हाला घ्यावे लागतात. व्यक्तिगत निर्णय घेण्याच्या कसोटीत पक्कून जाऊन उपयोग नसतो. एकच आयुष्य आहे. त्यात सगळ्यांना खूप करणं, हे माझं काम नसून होत असलेला अन्याय मांडणं, न्यायाच्या-लोकशाहीच्या बाजूने उभं राहणं, हे माझं कर्तव्य आहे. ठिळकांचं राज्य असतं तर कोणत्या वयात आमची लग्नं लागली असती; पण बाबासाहेबांनी आम्हा महिलांचा या देशात सन्मानाने, बरोबरीने विचार केला. बाबासाहेब हे केवळ दलित नेते नाहीत, ते आपल्या देशाच्या राज्य घटनेचे शिल्पकार आहेत. तेव्हा आंबेडकरांच्या विरोधकांना एकच प्रश्न विचाराते, 'तुम्ही आंबेडकरांचं लेखन वाचलंय काय, त्याचं काम समजावून घेतलंय का; का फक्त आरक्षणाला आक्षेप आहे, म्हणून अर्धवट माहितीच्या आधारे बोलताय. वाचा आणि मग त्यावर टीका करा, एवढं साधं सजेशन असतं माझं, कधी-कधी कामी येतं ते.' बाबासाहेबांचा विचार पुढे नेणं, हे बाबासाहेबांसाठी नव्हे, तर आपल्या देशाच्या एकात्मतेसाठी गरजेची गोष्ट आहे; नाही तर 'फॅसिझम'च्या आहारी जाऊन आपला बळी जाणार, हे निश्चित आहे. एक खेदाची गोष्ट जस्तर मांडेन, ती म्हणजे आज मी आणि माझ्यासारखे काही लोक हे दलित, बहुजन घरात जन्माला आलेलो नाही; म्हणजे आम्ही कसे जातीयवादी, असंही लेबलिंग केलं जातं. बाबासाहेबांचा विचार इतका संकुचित नको करूया; संकल्प करूया, तथागताचं तत्त्वज्ञान आणि डॉ. आंबेडकरांची विचारसरणी छोट्या-मोठ्या गोष्टीतून पुढे नेण्याचा.

मंदिरांमध्ये प्रवेशावरून वाद होतात, तेव्हाही माझी हीच भूमिका असते. मंदिरात न जाण्याचा निर्णय महिलांचा असेल किंवा दलितांचा; पण जर जात आणि जेंडरवरून बंधन येत असेल तर आवाज उठवलाच पाहिजे. आज अनेक जण, 'अमकी जात खालची, अमकी जात वरची,' असं लिहितात. असं लिहून मनुच्या जातीयवादी सिद्धांतालाच आपण पुढे रेटत असतो, असं मला वाटतं. त्याएवजी कटाक्षानं मी वेगळी जात असा शब्द वापरते. जेव्हा जातीय अत्याचारांच्या बातम्या लिहायच्या असतात, त्याच्या संदर्भसाठी उतरंड मांडायची; पण जनरली कुणालाही खालची जात म्हणणंही बंदच केलं पाहिजे. असं केलं तरच एक दिवस जातींच्या निर्मूलनाच्या आंबेडकरांच्या स्वप्नापर्यंत आपण पोचू शकतो. 'फॅसिझम'ने देशाभोवती जी रिंगं टाकलेय, त्याच्या आत नाचत राहू, तोपर्यंत मात्र हे स्वप्न, स्वप्नच राहील.

संपर्क : ९९३०३६०५४३

राजकुमार तांगडे (पान नं. १६ वस्त्र पुढे)

जागृत करणं, साक्षर करणं, सुशिक्षित करणं, त्याला त्याचे हक्क-कर्तव्याची जाणून करून देणं, या सगळ्या गोषीची आज खन्या अर्थने गरज आहे. कारण काही लोक ठरवून समाजाला गुमराह करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यांचा जो स्वार्थ आहे, तो लोकांच्या लक्षात आणून द्यायचे काम आपल्याला करायचे आहे. आपल्याला फार काही करायची गरज नाही; फक्त दूध का दूध – पाणी का पाणी त्यांना सांगायचं. आता लेखक जर म्हटलं तर आपल्याला त्यांचे हेतुपूण कळतात. आपल्याला त्यांचे हेतु लोकांपर्यंत पोचवता आले पाहिजेत. ते पोचवणं खूप गरजेची गोष आहे; आणि हे फक्त आंबेडकरी विचारच करू शकतो. तिथे निर्भयता आहे, नीडरता आहे, तिथं क्रांतीची धमक आहे, तिथे अगोदर बदल घडलेला आहे. त्यामुळे अजूनही तो घडू शकतो. हे कण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची पेरणी करणं खूप गरजेची गोष आहे, फार मशागत घेण्याची गरज नाही पडणार. कारण अगोदरच पेरणी झालेली आहे; फक्त त्याला आता जरासं खाली–वर करायचं असतं. आमच्या शेतकऱ्याच्या भाषेत खुरपणी करताना तण जरी नसलं तरी खुरप्यानं माती खाली–वर करावी लागते, म्हणजे खुरप्याचं पाणी आणि सोन्याची पाणी हे पिकाला खूप पोषक असतं. अगदी तसंच खूप पूर्वीचेच पेरणी झालेली आहे, फक्त आता नव्या पिढीला त्याची जाणीव करून देणं फार गरजेचं आहे. ते गुमराह झाले नाही पाहिजेत. त्यांच्यासाठी लेखक असो किंवा कलावंत, त्यांनी बोललं पाहिजे. त्यांनी बोलण्याची गरज आहे. ते जर बोलले तर लोक मनावर घेतात; खासकरून आपल्याला जे कावेबाज आहेत, त्यांचे कावे लोकांच्या नजरेस आणून देणं खूप गरजेचं आहे.

प्रश्न :- पुढील काही नवे संकल्प ?

राजकुमार तांगडे :- अजून खूप काही काम करायचे आहे. खरं तर नवीन काम करायची गरज नाही. पूर्वीच्याच लोकांची एवढी काम आहेत, ती जरी लोकांपर्यंत पोचली तरी लोक खूप चांगल्या पद्धतीनं जीवन जगू शकतील. थोरा-मोठ्यांचे विचार आपल्या पद्धतीनं सांगण्याचा प्रयत्न करायचा आहे. वंचितांचा आवाज आपल्या लेखणीतून बाहेर आणण्याचा प्रयत्न करायचा आहे. काही प्रोजेक्ट आहेत हातामध्ये. सध्याची कोरोनाची परिस्थिती निवळल्यानंतर परत नव्याने बाहेर पडावं लागेल, काहीतरी करावे लागेल. नवे संकल्प तर आहेतच आणि या संकल्पपूर्तीसाठी आपल्या सर्वांची साथ कलावंताला हवी असते, ती सुद्धा मिळेल. कोरोनाच्या या महामारीवर आपण लवकरच विजय मिळवणार आहोत. नवे संकल्प-नव्या वाटा या आपल्याला नेहमीच चालायच्या असतात. नवे संकल्प नेहमीच करायचे असतात, निश्चितच चांगलं काहीतरी घेऊन; पण तेही समाजाच्या उपयोगाचं, जे समाजाला समृद्धीकडे घेऊन जाईल, असं काहीतरी नवं घेऊन येण्याचा प्रयत्न एक कलावंत म्हणून आम्ही निश्चित करणार आहोत.

राजकुमार तांगडे संपर्क : ९७६३८७९२८४

मुलाखत आणि शब्दांकन : नरेंद्र लांजेवार

संपर्क : ९४२२१८०४५९

लोणंदच्या गायकवाड महाराजाचा भांडाफोड

विडुल किसन गायकवाड (सध्या रा. क्षेत्र पाडेगाव, लोणंद-नीरा रोड, लोणंद, ता. खंडाळा, जि. सातारा) या करणी, भूतबाधा उतरवण्याचा दावा करून लुबाडणाऱ्या भोंदू देवक्रमीवर जादूटोणाविरोधी कायद्यान्वये गुन्हा दाखल.

याबाबत सविस्तर वृत्त असे : गायकवाड महाराज हा गेली दोन ते अडीच वर्षेस्वतःच्या अंगात दत्त संचारला आहे, असे सांगून दर मंगळवार, शुक्रवारी व अमावस्या, पौर्णिमा या दिवशी मोठ्या प्रमाणात दरबार भरवून येणाऱ्या भक्तांच्या कोणत्याही अडचणीवर - उदा. करणी काढणे, भूतबाधा काढणे, मूल न होणे, कोणतीही शारीरिक समस्या यावर १०० टक्के दैवी उपाय सांगणारा हा भोंदू मोठ्या प्रमाणात आपले बस्तान वाढवीत होता. याबाबत अंधश्रद्धा निर्मलन समितीचे प्रशांत पोतदार यांना माहिती मिळताच त्यांनी त्याचे सहकारी डॉ. दीपक माने, अॅड. हौसेराव धुमाळ यांनी गुप्तपणे साध्या वेशात भक्त बनून थेट दरबारात जाऊन समस्यांचा पाढाच वाचला. त्यांना मोठी करणी झाली आहे, नागिनीचा त्रास आहे. ८ महिन्यांत १०० टक्के मूल होईल, असे सांगितले व ११ केंद्र्या करायला लावल्या. यावरून ‘अंनिस’च्या कार्यकर्त्यांच्या हे लक्षात आले की, तो भक्तांची आर्थिक, मानसिक फसवणूक करत आहे.

ही सर्व बाब अतिरिक्त पोलीस अधीक्षक धीरज पाटील यांना कळवली व हा भोंदू जादूटोणाविरोधी कायद्याचा भंग करत आहे, हे निर्दर्शनास आणून दिले. त्यांनी याची गंभीर दखल घेऊन लोणंद पोलीस स्टेशनचे न सहायक पोलीस निरीक्षक संतोष चौधरी यांना त्वरित कारवाई करण्याचे आदेश दिले.

त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी सकाळी ‘अंनिस’ कार्यकर्त्यांनी लोणंद पोलीस स्टेशन गाठले. तेथील अधिकारी व त्यांची टीम घेऊन प्रत्यक्ष भोंदूबाबाबाचा दरबार गाठला. अमावस्या असल्याने दरबारात मोठ्या प्रमाणात भक्त आलेले होते. अंगात देवाचा संचार आणून समस्या सोडवणे सुरुच होते. पोलिसांना बघताच महाराजाला घाम फुटला. सर्व आँखो देखा पाहिल्यावर महाराजास ताब्यात घेऊन पोलिसांनी अटक केली.

अशा भोंदूबाबांचे पीक सध्या सर्वत्र वाढत आहे. जनतेने अशा बाबींपासून दूर राहावे व निर्भयपणे असे प्रकार कोठे चालत असतील तर तक्रार द्यावी, असे आवाहन ‘अंनिस’ने केले आहे.

या संपूर्ण कारवाईत ‘महाराष्ट्र अंनिस’चे राज्य प्रधान सचिव प्रशांत पोतदार, अॅड. हौसेराव धुमाळ, अतिरिक्त पोलीस अधीक्षक धीरज पाटील, लोणंद पोलीस स्टेशनचे सहायक पोलीस निरीक्षक संतोष चौधरी, उपनिरीक्षक गणेश माने, कॉन्स्टेबल प्रिया दुरुडे, हवालदार ए. के. नलवडे, पोलीस नाईक झानेश्वर मुळीक, कॉन्स्टेबल गोविंद आंधळे यांनी प्रत्यक्ष भोंदूबाबाच्या कारवाईत सहभाग घेतला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
अभिवादन विशेषांक..!

एक संवाद : ग्रंथप्रेमी बाबासाहेबांसोबत...

‘विश्वमानव, बैरिस्टर, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तुमच्याशी संवाद साधताना हृदयाचे ठोके वाढताहेत बघा... वाढणारच! कारण एवढ्या मोठ्या ज्ञानपंडितासमोर आपण काय बोलणार? तस्संही... तुम्हाला विचारायचं होतं - आमची लक्तरलेली आयुष्यं तुम्ही शिवलीत, तो सुई-धागा तुम्ही कुठे ठेवलाय?

गांजलेल्या जन्माना नरकातून ओढून पोटाशी घेतले, ती माऊलीची माया तुम्ही कुणाजवळ ठेवलीत? सगळ्या मापांदंडांनी चरणरज व्हावे असा तुमचा बुलंद आवाज तुम्ही कुठे सेव्ह करून ठेवला?

- असे काही प्रश्न मला बाबासाहेब तुम्हाला विचारायचे होते; पण खरं सांगू का? बाबासाहेब, तुमच्या नावासमोरच्या तुम्ही घेतलेल्या सर्व पदव्या आहेत ना....त्या वाचतानाही धाप लागते हो...!!!

जे अनेकांना अनेक आयुष्यात साध्य होणार नाही, असे प्रचंड ज्ञान एकाच आयुष्यात तुम्ही कसे ग्रहण केले? अनेक युगांनी ज्ञानापासून दूर ठेवलेल्या सर्व पिढ्यांचे तुम्ही पांग फेडले, असे तुमच्या पदव्यांकडे बघून वाटते. पण एक विचारू का बाबासाहेब.... ही ज्ञानाची प्रचंड भूक तुम्हाला कशी हो लागली?

बाबासाहेब, तुमच्या नावासमोर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक विचारवंत, घटनातज्ज्ञ, तत्त्वज्ञानी, प्रखर बुद्धिवादी, विज्ञानिष्ठ, बोधिसत्त्व, अखंड मानवतावादी, बंधुत्वाचा-

न्यायाचा- पुरस्कार करणारे, शोषित कष्टकरी बहुजनांचे लोकनेते, शिक्षणतज्ज्ञ, जलतज्ज्ञ, साहित्यिक, पत्रकार, नामवंत वक्ते अशी अनेक गुणवैशिष्ट्ये सार्थपणे लावली, तरीही ग्रंथप्रेमी बाबासाहेब आंबेडकर! या एका शब्दापुढे सर्व विशेषणे फिकी पडतात...

बाबासाहेब... एकाच आयुष्यात माणसाने किती विविधांगी वाचन करावे, याबाबत तुमचे उदाहरण जगाच्या पाठीवर अद्वितीय आहे. अर्जुनराव केळुस्कर यांच्यासागरखे वाचनप्रेमी शिक्षक तुम्हाला लाभले आणि केळुस्कर गुरुजींनी आपल्या जबळची काही पुस्तके तुम्हाला वाचायला दिली. त्यांनी स्वतः लिहिलेले भगवान बुद्धांचे चरित्र हे पुस्तक तुम्ही मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले म्हणून तुम्हाला त्यांनी भेट दिले. या पुस्तकाचा तुमच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रचंड प्रभाव पडला.

उच्च शिक्षणासाठी परदेशी गेल्यावर तिथे मिळेल तो सर्व वेळ तुम्ही ग्रंथालयात बसून फक्त आणि फक्त ज्ञानग्रहण करण्यासाठीच सत्कारणी लावला. आपण लंडनमध्ये पोटाला चिमटा देऊन मोठ्या कष्टाने जमविलेली काही पुस्तके मोठ्या तीन पेट्यांमध्ये भरून ‘व्हिक्टरी ऑफ इंडिया’ या बोटीने मायदेशी पाठविली; परंतु ही बोट समुद्रातच बुडाल्याचे तुम्हाला समजताच तुम्ही प्रचंड कष्टी झालात.

ग्रंथांना, पुस्तकांना आपला मित्र - गुरु समजणारे बाबासाहेब कोणत्या पुस्तकात, कोणत्या पानावर काय महत्वाचं लिहून ठेवले आहे, हे पुस्तक न उघडताच तुम्ही सांगू शकत होता... बाबासाहेब, खरोखरच वाचनातून तुम्हाला तिसरा डोळाच लाभला होता...

ज्ञानाची लालसा काय असू शकते, याचे प्रतीक म्हणजे बाबासाहेब तुमची वाचननिष्ठा! “महाविद्यालयीन विद्यार्थीदेशेत अहोरात्र वाचन, चिंतन करणारा असा अद्वितीय विद्यार्थी आम्ही आमच्या आयुष्यात पाहिला नाही,” असे गौरवोद्गार, अभिमानपूर्वक तुमचे शिक्षक-प्राध्यापक तुमच्याबद्दल आठवणी सांगताना काढतात, तेव्हा आमचा ऊर अभिमानाने भरू येतो.

बाबासाहेब... तुमच्या वाचनप्रेमाबद्दल अनेक जण आजही सांगतात की, तुम्ही एकदा पुस्तक वाचायला बसले म्हणजे तुम्हाला कशाचेच भान राहत नसे. तुम्ही एकाग्रचित्ताने ग्रंथांचे वाचन करत. रात्र-रात्रभर एकाच बैठकीत संपूर्ण पुस्तक तुम्ही वाचून काढत.... आयुष्यभर पुस्तकांच्या संगतीत वावरलेले तुम्ही, स्वतःचे मुंबईत घर बांधतानाही, “मला माझ्या खासगी पुस्तकांसाठी घर बांधायचे आहे,” असे म्हणून त्या दृष्टीनेच तुम्ही घराची उभारणी केली. तुम्ही पुस्तकांसाठी टूमदार घर बांधले. तुमच्या ग्रंथसंग्रहात जागतिक साहित्यातील सर्वशेष दर्जाच्या कलाकृती होत्या, तुमच्या संग्रहात इतिहास, सर्व धर्मांची पुस्तके, कायदा, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान आदी विषयांवरील ४४००० पुस्तके तुमच्या खासगी मालकीची होती. जगाच्या पाठीवर एवढे मोठे व्यक्तिगत

ग्रंथालय स्वतःसाठी उभारणारे तुम्ही एकमेव ग्रंथप्रेमी व्यक्ती आहात!

बाबासाहेब, आयुष्याच्या उत्तरात्री तुम्ही चित्रकला, संगीत, गायन आदी कला शिकायला सुरुवात केली होती. चंदनासारखे डिजून तुम्ही भारतीय संविधानाची निर्मिती केली. प्रत्येक व्यक्तीला समान न्याय देण्याच्या दृष्टीने तुम्ही समान मताधिकार बहाल केले. हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून, हिंदू धर्मातील ख्रियांना आई-वडिलांच्या संपत्तीमध्ये समान वाटा मिळावा, यासाठी मंत्रिपदाचा राजीनामा देऊन तुम्ही मोकळे झालात. भारतातील सर्व धर्मातील ख्रियांवर तुमचे... हो, बाबासाहेब तुमचेच अनंत उपकार आहेत.

बाबासाहेब, तुम्ही कामगारांसाठी केलेल्या सुख-सुविधा, शेतीमध्ये सुचवलेले पर्याय, अर्थविषयक धोरणे, पर्यावरण किंवा परराष्ट्र धोरणविषयक व्यक्त केलेली मते आज महत्वपूर्ण ठरत आहेत. तुम्ही अर्थतज्ज्ञ म्हणून रिझर्व्ह बैंकेच्या स्वरूपात देशाला दिलेली भेट खरोखरच अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडून देणारी बाब आहे.

बाबासाहेब, जे..जे सार्वजनिक उद्योग तुम्ही सुचविले होते, ते सर्वच आता आम्ही विक्रीला काढत आहोत.. म्हणून म्हणतोय, बाबासाहेब आमची लक्तर असलेली आयुष्यं शिवली तो सुई-धागा कुठे ठेवलाय तुम्ही?

बाबासाहेब ज्या संसदेत बसून तुम्ही प्रजासत्ताक भारताची निर्मिती केली, ती संसदच आम्ही पाडून आमची नवी संसद उभी करीत आहोत... आम्ही नवी घटनाच लागू करू पाहत आहोत....

बाबासाहेब, उठता-बसता तुमचे नाव घेतले म्हणजे पुरोगामित्व सिद्ध होत नाही. तुम्ही दिलेल्या संवैधानिक मूल्यांचा पदोपदी अवमान केला जात आहे. बाबासाहेब... तुम्ही आज असता तर हातामध्ये लेखणीसोबत महात्मा फुल्यांचा आसूड सुद्धा घेतला असता. तसेही कबीर, तुकाराम, बुद्ध आणि महात्मा फुले हे तुमच्या प्रेरणेचे ऊर्जासोत होते. 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा,' हा तुमचा मूलमंत्र आम्ही विसरत चाललोय... बाबासाहेब, तुमचा आम्ही फक्त राजकारणासाठी उदो-उदो करीत गेलो. तुमची शिक्षणनीती, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तुमची राष्ट्रीयत्वाची भावना आमच्यामध्ये भिन्नलीच नाही...ही कटू शोकांतिका आहे. बाबासाहेब... 'खाउजा'च्या काळात आपल्या देशात खूप बदल झाले. संवैधानिक मागाने रस्त्यावर बसून न्याय मिळत नाही आणि न्यायालयात दिला जातो तो न्याय नाही... असं आपल्याच देशाचे सर्वोच्च न्यायाधीश सांगत आहेत..याचा अर्थ आपल्या देशाची वाटचाल ही लोकशाही मागाने हुक्मशाहीकडे होत आहे? तुम्हीच सांगा बाबासाहेब... लोकशाहीच्या चारही खांबांना आता उधळी लागली आहे. तुम्ही पत्रकार, संपादक असल्याने ज्यावर तुमचा प्रचंड विश्वास होता, ती माध्यमे कधीचीच सत्ताधान्यांच्या मांडीवर जाऊन बसली आहेत. बाबासाहेब, तुम्ही आम्हाला ठणकावून सांगितले होते, 'संविधान कितीही चांगले असले तरी ते राबवणारे लोक कसे आहेत, यावर संविधानाची अंमलबजावणी अवलंबून असते.'

बाबासाहेब, तुम्ही आम्हाला मताधिकार दिला; पण आम्ही त्यालाही खेरेदी-विक्रीचे मूल्य प्राप्त करून दिले... खरं तर भारतातील प्रत्येक समस्येचे निराकरण भारतीय संविधानात तुम्ही दूरदृष्टीने नोंदवून ठेवले आहे; गरज होती फक्त तिची कडक

अंमलबजावणी करण्याची! संविधानाची मुळापासून अंमलबजावणी करण्याची मानसिकताच आमच्या राज्यकर्त्यांमध्ये दिसत नाही, हीच खरी शोकांतिका आहे.... तसेही बाबासाहेब आपल्या देशात अनेक शोकांतिका आहेत... कोणकोणत्या शोकांतिकांवर बोलत बसायचं? बाबासाहेब, तुमच्यासारखा ग्रंथप्रेमी, महाज्ञानी आमच्या देशात; त्यातही महाराष्ट्र आणि महत्वाचे म्हणजे मराठी कुटुंबात जन्माला आला, याचा खरंच आम्ही अभिमान बाळगला पाहिजे...

तुमच्यापासून आयुष्यभर निर्व्यसनी राहण्याचा आणि तुमचं वाचनब्रत अंगीकारून आयुष्यभर विद्यार्थी राहण्याचा संकल्प यानिमित्त मी करीत आहे... आणि हो, लोकशाही जीवनप्रणाली आम्ही स्वीकारलेली असल्याने तुमचे भारतीय संविधान हाच आमचा प्राण आहे.. आम्ही भारतीय प्राणपणाने या संविधानाचे जतन करून देशात निकोप लोकशाही निर्माण करू, याबाबत बाबासाहेब तुम्ही निश्चित राहावे...

बाबासाहेब तुमच्या कार्यकर्तृत्वाला सलाम!!!!'

तुमचा चाहता ...

नरेंद्र लांजेवार, बुलडाणा

संपर्क : ९४२२१८०४५१

'अंनिस'ने चार बालविवाह रोखले

औरंगाबाद जिल्ह्यात भटक्या समाजात लावले जात असलेले तब्बल चार बालविवाह अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या बुवाबाजी संघर्ष विभागाच्या राज्य सचिव अऱ्ड. रंजना गवांदे यांच्या सर्तर्कतेने थांबवले गेले. या चारही मुली नगर जिल्ह्यातील आहेत. मसणजोगी या भटक्या समाजातील अनिष्ट जातपंचायत गवांदे यांच्या प्रयत्नातून बरखास्त झाली. मात्र याच समाजातील पंचायतीचे पंच प्रतिषेसाठी बालविवाह लावण्यात पुढाकार घेत असल्याचे आढळले.

औरंगाबादमधील बिडकीन येथील दोन व लासूर स्टेशन येथील दोन असे एकूण चार बालविवाह नुकतेच महिला बालकल्याण विभाग व पोलीस अधिकाऱ्यांच्या मदतीने थांबवले गेले आहेत. या घटनेतील मुली अवघ्या ९, १०, ११ व १३ वर्षांच्या आहेत. बिडकीन येथे विवाह होत असलेल्या मुली शेवगाव तालुक्यातील, तर लासूर स्टेशन येथे होत असलेल्या विवाहातील मुली नेवासा फाटा भागातील आहेत. या बालविवाहाची माहिती ॲड. गवांदे यांना मिळाली होती. बिडकीन व लासूर स्टेशन परिसरातील वाड्या-वस्त्यांवर हे विवाह लावले जात होते. गवांदे यांनी महिला बालकल्याण व पोलीस विभागाच्या अधिकाऱ्यांशी संपर्क साधला व संबंधित वाड्या-वस्त्यांवर जाऊन बालविवाह थांबवले. या चारही मुलींना आता त्यांच्या आई-वडिलांच्या ताब्यात देण्यात आले असले, तरी या मुलींना बालसुरक्षा समितीपुढे हजर करण्याच्या नेटिसा संबंधित पालकांना बजावल्या गेल्या आहेत. ॲड. गवांदे यांनी मसणजोगी या भटक्या समाजातील जातपंचायत बरखास्त करण्यासाठी पुढाकार घेतला होता; परंतु या पंचायतीचे पंच आता खोट्या प्रतिषेसाठी बालविवाह लावण्यात पुढाकार घेत असल्याचे आढळत असल्याची माहिती त्यांनी दिली.

अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे हितचिंतक आणि सुप्रसिद्ध लेखक
नंदा खरे, नागपूर यांना तसेच बालसाहित्यिक
आबा महाजन, जळगाव यांना यावर्षी मानाचा
साहित्य अकादमीचे पुरस्कार मिळाले आहेत.
त्याबदल त्या दोघांचे अभिनंदन..!
साहित्य अकादमी प्राप्त 'उद्या' व 'आबाची गोष्ट'
या दोन पुस्तकांचा परिचय वाचकांना करून देत आहोत.

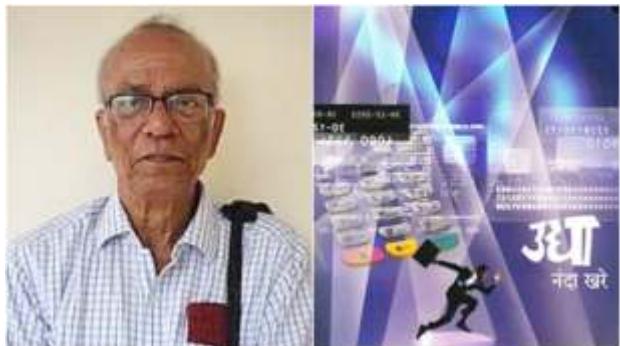
नंदा खरे यांच्या 'उद्या' या पुस्तकास साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळाल्याचे वाचून पुरोगामी व विवेकी मराठी वाचकांना आनंद वाटणे साहजिकच आहे. कारण आजकालच्या गढूळ सामाजिक व राजकीय वातावरणात डॉ. जयंत नारळीकर यांना साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदासाठी निवड करणे व नंदा खरे यांना अकादमीचे पुरस्कार मिळणे, या गोष्टी अपवादात्मकरित्या घडलेल्या घटना म्हणून नोंद कराव्या लागतील. त्यामुळे या उत्साहवर्धक घटना खरोखरच कौतुकास्पद ठरत आहेत.

जयंत नारळीकरांसारखे नंदा खरे हे 'अंनिस'च्या चळवळीशी जोडलेले नसले तरी 'आजचा सुधारक' या पुरोगामी मासिकाची धुरा ते दीर्घ काळ वाहत होते, हे वार्तापत्राच्या वाचकांना स्मरत असेल. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत, एकही जाहिरात नसलेले व गुणवत्तेशी कधीच तडजोड न करणारे व २५ वर्षपैक्षा जास्त काळ चाललेले मासिक म्हणून त्याची ख्याती होती. या मासिकाने अनेक विचारवंताना घडविले, अनेक वाचकांना लिहिते केले व वैचारिक विषयातील वैविध्यतेची जपणूक केली. त्यांच्या या यशात नंदा खरे यांचा फार मोठा वाटा आहे.

नंदा खरे यांची पुस्तकं अत्यंत वेगव्या प्रकारची असतात व त्या पुस्तकांत कुठल्याही प्रकारचे मनोरंजन, स्वप्नरंजन वा स्मृतिरंजन हा प्रकार नसतो, हे त्यांनी लिहिलेल्या 'बखर अंतकाळाची', 'संप्रति', 'अंताजीची बखर', 'जीवोत्पत्ती आणि नंतर', 'नांगारल्याविण भुई', 'दगडावर दगड विटेवर विट', 'वीसशे पन्नास', 'बखर अनंतकाळची', 'वाचताना पाहताना जगताना', 'ज्ञाताच्या कुंपणावरून', 'कहाणी मानवप्राण्याची' व 'उद्या' ही पुस्तकं वाचताना नक्कीच लक्षात येईल. इतिहासकालीन प्रसंगांचा खुबीने

'उद्या'

नंदा खरे यांचा भविष्यवेध

वापर करून आपल्या ताटात पुढे काय वाढून ठेवले आहे, याची सतत आठवण करून देत भविष्यवेध घेण्याच्या प्रयत्नात लेखक असतात.

साहित्य अकादमी पुरस्कार मिळालेल्या 'उद्या' या पुस्तकाचा आशयसुद्धा तंत्रज्ञानाच्या पूर्ण आहारी गेलेल्या उच्च शिक्षित व काहीही करून 'मूल्यवृद्धी' (value addition) वाढवलीच पाहिजे, या हड्डाला पेटल्यागत असणाऱ्या समाजाला हलवून जागे करून या विदारक परिस्थितीशरणतेला काही पर्याय सुचविण्याचा प्रयत्न ते करत आहेत. गंत म्हणजे आपल्यातील शहाणपणाचा वापर करत ही मूल्यवृद्धी - म्हणजेच वैयक्तिक संपत्तीतून 'कंफर्ट झोन'मध्ये राहण्यासाठीची धडपड - नेहमीच (वैयक्तिक) संपत्तीत भर घालण्यासाठी कुठल्याही थरापर्यंत जाऊन केलेली असते.

कथेचा एक भाग आणि त्याच्या पुढे त्यातल्या संदर्भाच्या अनुषंगाने केलेले विवेचन, चिंतन, स्पष्टीकरण अशी या पुस्तकाची रचना असल्यामुळे प्रस्थापित साहित्यप्रकारांशी ती फारकत घेणारी ठरेल. इतर वाचकप्रिय, चाकोरीबद्ध कथा-कांदंबन्यांसारखे 'उद्या' ही कांदंबी नाही. मुख्य कथानक, त्याला जोडलेले इतर उपकथानक व अधून-मधून लेखकाला सुचलेले विचार या अंगाने पुस्तकाचे कथानक पुढे-पुढे सरकत जाते. कांदंबीचा पट भरपूर मोठा असून नक्षलग्रस्त आदिवासी पाड्यापासून मुंबई, दिल्ली, हैदराबाद, विदर्भ, इंग्लंड, अमेरिका आदीपर्यंत त्याची पोच आहे. कथानकातील पात्रांसुद्धा गडचिरोली-चंद्रपूरच्या अरण्यातील शांत जीवन जगू इच्छिणारे चार गावचे आदिवासी व त्यांना मदत करणारे उच्चशिक्षित, मुंबईसारख्या महानगरात राहण्याचा व स्वतःची आयडेंटिटी (व आयडेंटिटी कार्ड) हरवल्यामुळे वैतागलेला व त्यासाठी गुंडांचीच भरती असलेल्या पक्षाला मदत करणारा संवेदनशील, सुशिक्षित निवेदक सुदीप जोशी, 'फेस-रिकग्निशन'च्या तंत्रज्ञानाद्वारे समोरचा माणूस काय विचार करत असावा, याचा नेमका अंदाज बांधणारा अरुण सन्मार्गी व त्याची पत्नी अनू, कॉर्पोरेट जगातील अतिरथी-महारथी आदीची गर्दी असलेली ही एक कांदंबी आहे.

परंतु या छोट्या-मोठ्या पात्रांव्यतिरिक्त नजीकच्या

भविष्यकाळातलं एक मोठं, वैश्विक पातळीवरचं कॉर्पोरेट व ते पसरत असलेले जाळं हे या कांदंबरीचं मुख्य पात्र आहे, हे पुस्तक वाचताना जाणवते. या जाळ्यात जितक्या तांत्रिक सुखसोधी उपलब्ध आहेत, तितकंच ऑडिओ-व्हिज्ञुअल तंत्र वापरून लोकांवर पाळत ठेवली जात आहे. प्रचंड सर्वेलन्स आहे. सर्वत्र कॅमेरे आहेत, चेहऱ्यांवरचे बारीक हावभाव ओळखण्याचे सॉफ्टवेअर आहेत. आधार कार्डसारख्या ‘अस्तित्व कार्ड’च्या भोवती जीवनाचं, अस्तित्वाचं प्रचंड केंद्रिकरण, एकीकरण झालं आहे. जीवनातला खासगीपणा नष्ट केला जात आहे, त्याचा अवकाश संकुचित केला जात आहे व त्याबद्दल कुणालाही ‘ब्र’ शब्द उच्चारावासा वाट नाही, उच्चारणाचे धाडस होत नाही, हीच तर खरी शोकांतिका आहे. एकमेकांशी केलेले संवाद, संभाषण, सुख-दुखाची लेन-देन आणि एकूण सर्व व्यवहार हे सगळं सीसीटीव्हीच्या समोरच करावं लागत. त्यामुळे प्रत्येकाचा वावर हा कायमचाच एका अव्यक्त अशा दहशतीखाली होत असतो. मग ते चुकवायचे कसे, त्याणासून लपायचे कसे, याचे आडाखे बांधले जातात. साहजिकच, उच्च अधिकारी व श्रीमंतांसाठी ‘कॅमेरा-फ्री, इंटरनेट-फ्री’ ठिकाण मिळवणे, हे ‘एलिट’पणाचं व एकमेकांना सांभाळून घेण्याचं एक नवीन लक्षण होऊन बसलेलं आहे. सर्वेलन्सचे उल्लेख दैनंदिन जीवनात किती मुरलंय, याचं वर्णन कांदंबरीत अनेक ठिकाणी आले आहे.

राज्यव्यवस्था आणि भांडवलदारांची म्हणावी तर स्वतंत्र वर्तुळं आणि उतरंडी आहेत; पण त्यांच्यातली रेषा धूसर आहे. लोकशाही तत्त्वाला धरून एकमेकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी तयार केलेल्या पदांवर एकाच छोट्या, सत्ताधारी वर्तुळातली तीच- तीच माणसं आलटून-पालटून बसतात. ‘चेक्स अॅन्ड बॉलन्स’च्या नियंत्रणप्रक्रियेला ते निरर्थक ठरवतात. राजकारण्यांची सत्ता कुठे संपते आणि कॉर्पोरेशनची कुठे सुरु होते, हे सांगणं अशक्य होत आहे. तीच परिस्थिती कायदा-सुव्यवस्था आणि सर्वेलन्समधली होत आहे. आम जनतेला पोलिसांकडून संरक्षण कमी आणि तिच्यावर पाळत ठेवणं जास्त. जार्ज अर्बेलच्या ‘१९८४’ या कांदंबरीची आठवण करून देणारी संपूर्ण व्यवस्थाच मुळात समाजाच्या वरच्या थरातील एक टक्क्यासाठी राबवली जात आहे, म्हणूनच समाज चालवण्यासाठीचे सर्व नियम, कायदे, कानून त्या ‘क्रिमीलेअर’साठी असतात. काही वेळा त्यांच्या-त्यांच्यातील विकोप वाढल्यास बंडखोरी, युद्धं होतात व सामान्य मात्र होरपळून जातात, म्हणूनच ‘नोबेल’ पुरस्कृत स्टिलित्ज व अमर्त्य सेन वगैरे अर्थशास्त्रज्ञ, बलवान लोक आपले मत इतरांवर लादण्यासाठी जे-जे काही केले जात असते, त्याचा गोषवारा एका वाक्यात - एक टक्क्याचे, एक टक्क्याने घडवलेले, एक टक्क्यासाठीचे (Of the 1%, by the 1%, for the 1%) अशा प्रकारे - देतात.

‘झापाण्याने वाढत असलेले नागरीकरण, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची जगावरची वाढती अनिर्बंध सत्ता, आपल्या खासगीपणाचे सतत होत असलेले आकुंचन, नैसर्गिक स्रोतांच्या हावेपेटी आणि त्यांच्या वाटपातल्या असमानतेपोटी होणारे संघर्ष, समता-मैत्र-अभिव्यक्ती-संवेदनशीलता या मानवी मूल्यांना पायदळी तुडवत केवळ आर्थिक मूल्यवृद्धीकडे धावत असलेला समाज आणि त्यातून

येणारे वैफल्य-नैराश्य, ‘विकास’ करण्याच्या प्रलोभनातून होत असलेले संपत्तीचे आणि अधिकारांचे कमाल केंद्रिकरण, अजम्य कंपन्याचे मिंधे असलेले शास्त्रज्ञ-विचारवंत-कलाकार, कमालीचा कोरडा-विमनस्क-बोथ झालेला सामान्य माणूस, असे हे उद्याचे चित्र आहे,

अनेकांना निराशावादी, भयाण वाटू शकते; पण यातली चिंताजनक गोष्ट अशी आहे की, अनेक बाबतीत हे सध्याच्या समाजाचेच काहीसे यथार्थ चित्र आहे. हळूहळू तापणाऱ्या पाण्यातल्या बेडकाप्रमाणे आणण त्याचे गांभीर्य दृष्टिआड करतो आहोत काय, असा प्रश्न लेखक उपस्थित करतात. हे अजिबात अवास्तवाकडे झुकणारे, काळेकुडू भविष्यवाणी करणारे चित्रण नाही, हे थोडेसे विचार केल्यास जाणवू लागते. कारण त्यातल्या महत्वपूर्ण बदलांची सुरुवात आज झालेलीच आहे आणि मानवजातीने आपल्या वागणुकीत काही विशेष फरक न केल्यास हे चित्र सत्य ठरण्याच्या शक्यता अतिशय दाट आहेत, अशी धोक्याची घंटा लेखक वाजवत आहेत.

लेखक एके ठिकाणी पुरुष-स्त्री या गुणोत्तराबद्दल भाष्य करत आहेत. हे गुणोत्तर वाढत गेल्यास नेमके काय होऊ शकेल, याचा अंदाज ते वर्तवत आहेत. या विषमतेकडे जात असलेल्या जीवनपद्धतीच्या भयाण स्वरूपाचे वर्णन ते मार्मिकपणे करत आहेत. तरुण मुर्लींचं ‘हॅंटिंग’ होत आहे. शियांचं प्रमाण बरंच घटलेलं आहे आणि ठिकठिकाणी श्रीमंतांना बायका-सुना-वेश्या म्हणून मुली पुरवण्यासाठी अनेक राजकीय दलं आणि अधिकारी गुंतलेले आहेत. वस्तू विकल्याप्रमाणे शियांची विक्री होत आहे व त्यास प्रशासन, कॉर्पोरेट्स साथ देत आहेत. (कदाचित सुदीप जोशी या पात्राची भाचीसुद्धा ‘हॅंटिंग’ची बळी ठरलेली असेल!)

पण सिस्टिमवर ‘भरोसा’ ठेवल्याशिवाय गत्यंतरही नाही, त्याशिवाय ‘विकास’ होणारच नाही, असा कन्सेन्स आहे. आणि म्हणूनच, या विश्वातल्या सर्वांत मोठ्या कंपन्यांची नावं ‘भरोसा’ आणि ‘विकास’ अशी आहेत. वरील व्यापक चित्र विलक्षण जिवंत पात्रांतून उभं राहिलं आहे व या कॉर्पोरेट्सचे जाळे दूरपर्यंत पोचत आहे. वेगवेगळ्या प्रकरणांतून निरनिराळ्या पातळ्यांवर, खेड्यांपासून महानगरांपर्यंत, सगळेच समाजातले घटक या जाळ्यात कसे अडकले आहेत, हे लेखकांनी कमालीच्या तपशिलात मांडलं आहे; किंबुहा त्या जाळ्यांचं सर्वत्र प्रचंड आकर्षण आहे, शालेय शिक्षणापासून नोकरीपर्यंत मूल्यवृद्धीच्या मोहातून हे जाळंच आपलं ध्येय आहे, असं मुला-मुर्लीवर ठासवलं जात आहे. या पुस्तकात टिपलेली सामाजिक वर्तुळं, त्यांच्यातील व्यक्तिसंबंध आणि वातावरण, दैनंदिन जीवनाच्या छोट्या-छोट्या बाबी लेखकांच्या बारीक निरीक्षणक्षमतेच्या द्योतक आहेत. यातील काही प्रसंग स्वतंत्र पुस्तक होण्याइतपत भरगच भरलेले आहेत. खेरे पाहता ‘अंताजीची बखर’, ‘बखर अनंतकाळची’ व ‘उद्या’ ही तिन्ही पुस्तक एकमेकांशी पूर्क आहेत, असे जाणवते.

‘उद्या’च्या चित्रणामध्ये सरकारी निर्णयप्रक्रिया आणि ‘सप्लाय ऑफ पज्जिक गुड्स’ यावर मोठ्या-मोठ्या कॉर्पोरेशन ताबा मिळवतील, मानवी मानसिकता जाणण्याच्या संशोधनात अचूकता येईल, ही अचूकता, बलाढ्य भांडवल आणि माणसाच्या जगण्याच्या प्रत्येक

क्षणाला टिपणाऱ्या सर्वेलन्स यंत्रणेमुळे जगण्याला एका साच्यात ठेवले जाईल; म्हटलं तर लोकांच्या स्वतःच्या निवडीनं आणि म्हटलं तर बाकीचे सारे दरवाजे अप्रत्यक्षरित्या रोखून लोकांना कोंडलं जाईल.

परंतु या सर्व हलाखीच्या परिस्थितीतमुद्धा मार्ग काढणारे आहेत, याचेही अंधुक असे चित्रण लेखकाने केलेले आहे. चारगावचा हा प्रकल्प आज जरी कॉर्पोरेट व राजकीय उद्घामपणामुळे उद्धवस्त झालेला असला तरी उद्याच्या पिढीला मार्ग दाखवणारा आहे. चारगावात काही मंडळी आधुनिक जीवनाच्या काही सोयी आणि विज्ञान आत्मसात करूनही सहभागी तत्त्व, शेती आणि शारीरिक श्रमांवर आधारित स्वायत्त जीवन जगायचा प्रामाणिक प्रयत्न करतात. काही जण या प्रकरणाला विलक्षण रोमँटिक म्हणून हिंवतील; पण त्याचं आकर्षणच त्याच्या आशावादात, त्याच्या शक्यतेच्या दाव्यात आहे, तरीमुद्धा वाचक अस्वस्थ होतो.

अस्वस्थ होण्याचं मुख्य कारण असं की, चारगावकरांच्या बाहेरच्या जगाशी होण्याचा दैनंदिन, किरकोळ अथवा मध्यमस्तरीय संघर्षाची कल्पना येत नाही. बाहेर शिकायला गेलेल्या मुलांनी परत न येण, त्यावरून उठणारे वादविवाद, तटे, जंगलातल्या जीवनाला उद्भवणारे धोके यांचा धावता उल्लेख आहे. मग लगेच थेट ‘मोन्सागिल’ सारख्या जागतिक बायोटेक कंपनीशी झालेल्या संघर्षांकडे, आणि मग राज्यव्यवस्थेने ‘कम्युन’वर केलेल्या ‘ऑफरेशन’कडे झेप घेतल्यासारखं होतं. मोन्सागिल कंपनी स्थानिक प्रजातींच्या बियाणांच्या शोधात आहे, तर ‘भरोसा कॉर्प’ला तिथल्या जमिनीखालची खनिजं हवी आहेत. चारगावच्या स्वायत्तेला त्यामुळे मूलभूत धोका आहे आणि अपेक्षित तेच होतं.

चारगावसारख्या असंख्य ग्रामीण समूहांना कमी-जास्त प्रमाणात आज सुम आणि सतत शहरीकरणाची ओढ असते. इंग्रजी शिक्षण हवं; मग शेती नकोशी किंवा कमीपणाची वाटणं, त्यात नफान दिसणं, मग गाव लहान वाटणं, पुरेशा संधी नाहीत म्हणून निमशहरांत, मग मोठ्या शहरांत स्थलांतर, मग मुलांना संधी हव्यात म्हणून शहरातच राहणं. वर भारतात हवा तसा अभ्यासक्रम आणि साजेशी नोकरी नाही, म्हणून पश्चिमेकडे स्थलांतर वगैरे आहेच.

या जोरदार एकमार्गी प्रवाहाविश्वद्ध चारगाव उंभं आहे; प्रत्येक क्षणी त्याच्या जोराचा सामना ते कसं करतं? तिथे इलेक्ट्रॉनिक्स बनवण्यासाठी मूल्यवान खनिजं सापडली नसती, जर ‘भरोसा’चं तिथे लक्ष गेलं नसतं, तर चारगाव तसंच कितपत टिकलं असतं? मानवी समाजाच्या परिवर्तनचक्राला चारगावकरांनी कसं तोंड दिलं असतं? अशा समूहांना टिकवायला फक्त समविचारी लोक हवेत की व्यवस्थेत काही बदल हवा? असे अनेक प्रश्न यासंबंधी विचारता येत शकतात.

जागतिक पातळीवर झापाट्याने होत असलेल्या सामाजिक, तांत्रिक, आर्थिक बदलांबदल लेखकाला फार नाराजी आहे. हताश अवस्थेला पोचलेल्या या निद्रिस्त समाजाला उद्या काय-काय घडण्याची शक्यता आहे, याबद्दलचे एक दृश्यमान चित्र लेखक आपल्या डोळ्यांसमोर येथे उभे करत आहेत. त्यांनी सुचविलेले पर्याय काहीना ‘यूटोपिया’सारखे बालिश, रोमँटिक, अशक्यप्रायही वाटण्याची शक्यता आहे. परंतु करून पाहायला काय

हरकत आहे, अशा निष्कर्षाप्रत येण्याची शक्यता नाकारता येत नाही कांदंबरीत रेखाटलेल्या व्यापक चित्राबद्दल, त्यातील शक्यतांबद्दल सुचलेल्या व नोंदविलेल्या प्रश्नांकडे गंभीरपणे विचार करण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे, असे म्हणण्यास पुरेपूर वाव आहे.

एक अस्वस्थ करणारे कथानक वाचकांपर्यंत पोचविल्याबद्दल लेखकांचे धन्यवाद व अशा लेखकाची (व या पुस्तकाची) योग्य कदर केल्याबद्दल साहित्य अकादमीलासुद्धा धन्यवाद दिले पाहिजेत. (अपेक्षेप्रमाणे पुरस्कार स्वीकारू शक्त नाही, हे लेखकांचे नप्रपणे केलेले निवेदन बरेच काही सांगून जाते!)

पुस्तकाचे नाव : उद्या

लेखिका : नंदा खरे

प्रकाशन : मनोविकास प्रकाशन, पुणे

किंमत : ३०० रु, पृ.सं. २८८

इंदापूरच्या भागवत बाबाचा भांडाफोड

पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर तालुक्यातील घोलपवाडी येथील उत्तम लक्षण भागवत या देवऋषीचा बाजार अखेर अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीने उठवला असून, उत्तम भागवत याच्याविरोधात फलटण तालुक्यातील आसू येथील दादासाहेब ज्ञानदेव कामाने यांची सुमारे १२ लाख रुपयांची आर्थिक फसवणूक केल्याप्रकरणी वालचंदनगर पोलीस ठाण्यात गुन्हा दाखल करण्यात येऊन त्याला अटक करण्यात आली.

उत्तम भागवत याने दादासाहेब कामाने यांच्या शेतातील ठिबक सिंचनाचे कोणीतरी नुकसान केले होते; तसेच त्यांच्या गायी दूध देत नाहीत, यावर विचारले असता त्याने अंगात दैवी शक्ती संचारल्याचा आव आणून, ‘‘मी सर्व प्रकारचा तोडगा काढतो, तुम्हाला करणी केलेली आहे,’’ असे सांगून दैवीशक्तीमार्फत सर्व नुकसान भरून देतो, असे त्याने सांगितले. त्याने सर्व साहित्यासाठी लागणारे पैसे सांगितले. त्याचप्रमाणे वेळेवेळी त्याने पैशाची मागणी केली व ‘‘पैसे न दिल्यास गोमूत्राने तुम्हाला बेशुद्ध करून टाकीन,’’ अशा प्रकारची धमकी दिली.

त्याचबरोबर भागवत याने ठिबक सिंचनाचे नुकसान केलेला माणूस धावजी पाटलांची समाधी, सातारा जिल्ह्यात आहे, तेथे जाऊन कौल लावून दोन दिवसांत शोध लावू, असे सांगितले. त्यासाठी दहा हजार रुपये रोख स्वरूपात घेतले. उत्तम भागवत हा वेळेवेळी पैसे घेत असल्याने आपल्या आर्थिक, मानसिक व शारीरिक फसवणूक झालेली आहे, असे कामाने यांच्या लक्षात आले.

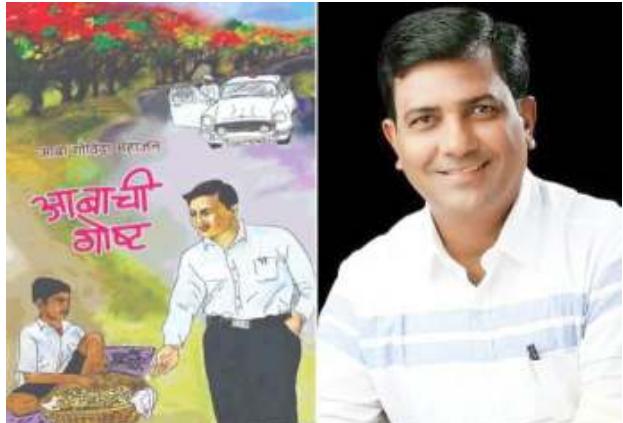
त्यांनी अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या नंदिनी जाधव, मिलिंद देशमुख, भारत विड्युलदास, राम सर्वगौड, अरविंद आदाव यांची भेट घेतली व त्यांना सर्व माहिती दिली. त्यांना घेऊन कामाने यांनी वालचंदनगर पोलीस ठाण्यात फिर्याद दिली. दरम्यान, पोलिसांनी दिलेल्या माहितीनुसार उत्तम भागवत याच्याविरोधात आर्थिक फसवणूक, जाटूटोणा प्रतिबंधक कायद्याखाली गुन्हा दाखल करण्यात आला आहे. पुढील तपास वालचंदनगर पोलीस करत आहेत.

नरेंद्र लांजेवार

२०२० या वर्षीचा बालसाहित्य अकादमी पुरस्कार श्री.आबा गोविंद महाजन यांच्या ‘आबाची गोष्ट’ या पुस्तकाला मिळाला आणि खानदेशाच्या मातीचा, अहिराणी बोलीचा व सातत्यपूर्ण बालसाहित्य लेखनाचा सन्मान झाला आहे. संपूर्ण बालसाहित्याच्या क्षेत्रातून योग्य व्यक्तीची निवड झाल्याने आनंद व्यक्त करण्यात येत आहे.

बालसाहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त ‘आबाची गोष्ट’

जळगाव जिल्ह्यातील एरंडोलमध्ये सालदाराच्या घरात जन्मलेल्या आबा गोविंद महाजन यांनी शिक्षक, नायब तहसीलदार ते तहसीलदार पदार्पण यांनी बालसाहित्यात राज्य पुरस्काराची हॅट्रिक केल्यानंतर ‘आबाची गोष्ट’ या कथासंग्रहावर बालसाहित्यातील साहित्य अकादमीची मोहोर उमटली.

श्री. आबा गोविंद महाजन यांचे अंनिस वार्तापत्राच्या वर्तीने अभिनंदन केल्यावर ते आपल्या जडणघडणीबद्दल भरभरून बोलत होते...ते म्हणाले, ‘शिक्षक असताना साने गुरुजी, बालकवी, बहिणाबाई चौधरी यांच्या साहित्याचा लळा लागल्यानंतर बालसाहित्य लिहिण्याचे ठरविले. वेगव्या प्रयोगाची दखल निश्चितच घेतली जाईल, असे मला वाटायचे. प्रतिकूल परिस्थितीशी दोन हात करणाऱ्या जिद्दी मुलांच्या या कथासंग्रहाची दखल साहित्य अकादमीने घेतल्याने मनस्वी समाधान वाटल्याचे आबा महाजन यांनी सांगितले. एरंडोलमध्ये सालदाराच्या कुटुंबात माझा जन्म झाला. ‘आबांची गोष्ट’ या संग्रहातील सतरापैकी निम्म्या कथा एरंडोलच्या वातावरणातील खानदेशी बोलीत आहेत. प्राथमिक शिक्षण तेथेच झाले. नोकरी लवकर मिळण्यासाठी मी डी.एड. केले. जामनेर व एरंडेल तालुक्यात प्राथमिक शिक्षक म्हणून काम केले. तेथे साने गुरुजी, बालकवी, बहिणाबाई चौधरी यांच्या साहित्याचा लळा लागला. स्वतः मुलांसाठी लिहावे असे वाटे लागले. तेथूनच बालसाहित्याचा प्रवास खन्या अर्थने सुरु झाला.”

“१९९४ मध्ये माझी पहिली कविता ‘किशोर’ मासिकात प्रसिद्ध झाली. २००१ मध्ये ‘गमतीच्या राज्यात’ हे माझे पहिले पुस्तक महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाच्या नवलेखक अनुदान योजनेतून प्रकाशित झाला. त्याला अनेक पुरस्कार मिळाले. राज्य शासनाचा बालसाहित्य विभागाचा तीनवेळा पुरस्कार माझ्या तीन कवितासंग्रहांना मिळाला. मी २०१० मध्ये नायब तहसीलदार झालो, तोपर्यंत पारंपरिक साचेबंद पद्धतीने बालसाहित्य लिहित होतो. बालसाहित्यामध्ये प्रयोग करणे आवश्यक असल्याचे मत मला वाटू लागले. तोच तो प्रकार मुले वाचत नाहीत, म्हणून मी विविधांगी प्रयोग करायला सुरुवात केली. ‘मन्हा मामानंगावले जाऊ’ या पुस्तकात अहिराणी मराठी अशा द्विभाषिक प्रयोग केला. याही पुस्तकाला राज्य शासनाचा बालकवी पुरस्कार मिळाला. ‘मन्हा

गावले..’ अहिराणी बोलीतील पुस्तक प्रकाशित झाले. ‘आबाची गोष्ट’ हा कथासंग्रह प्रमाणभाषेतील असला तरी खानदेशी बोलीतील शब्द त्यात फेरले आहेत, मुलं सहज वाचतील, अशा कथा या संग्रहात आहेत. हा कथासंग्रह वाचल्यानंतर नंतर अनेक मान्यवरांच्या प्रतिक्रिया चांगल्या होत्या,” असे मत पुरस्काराचा आनंद व्यक्त करताना आबा महाजन यांनी ‘महाराष्ट्र अंनिस वार्तापत्रा’ जवळ व्यक्त केले.

श्री. आबा गोविंद महाजन हे बालसाहित्यातील सर्व वाड्मय प्रकार हाताळणारे व्यक्तिमत्त्व आहे. अतिशय गरिबीतून, कष्टातून, ग्रामीण भागातून आलेल्या या मुलाने शिक्षणाच्या भरवशावर तहसीलदारपर्यंतची आपली मजल गाठली आहे. तहसीलदार होण्यापूर्वी ते खानदेशमध्ये शिक्षक होते. शिक्षक असल्याने विद्यार्थ्यांच्या भावविश्वाशी त्यांचा जवळचा संबंध आला. त्यातूनच साहित्यवाचन आणि लेखनाचा छंद त्यांनी जोपासला. त्यांना स्वतःला बालसाहित्य लेखनाची नेमकी नस गवसली. त्यातच त्यांनी अनुभवलेल्या बालपणातील कडू-गोड आठवणी आणि अनुभवसाठा याव्दारे ते बालसाहित्य लेखनात व्यक्त होत गेले. ग्रामीण भागातील वास्तव आणि विपरीत परिस्थितीला सातत्याने तोंड देत राहिल्याने ती परिस्थिती इतरांसाठी प्रेरक बनू शकते, या अनुषंगाने त्यांनी बेरेच बाल-कुमार कथा आणि काव्यलेखन केले आहे. त्यांचे साहित्य आज उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड विद्यापीठामध्ये आणि आठवी सुलभ भारती, चौथी बालभारती या पाठ्यपुस्तकातील अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट झाले आहे.

साने गुरुर्जीच्या बालसाहित्याशी नातं सांगत-सांगत त्यांनी ‘गमतीच्या राज्यात’, ‘रिमझिम गाणी’, ‘लई मज्जा रे’, ‘बिस्किटचा बंगला...’ इत्यादी त्यांचे कवितासंग्रह आणि ‘मौजमजा’ हा शिशुगीत संग्रह प्रकाशित आहे. ‘चिऊचा मोबाईल’ आणि ‘वाघोबाची गांधीगिरी’ हे दोन बालविनोद कवितासंग्रह प्रकाशित आहेत. चार ओर्डींचा द्विभाषिक बालकविता संग्रह असा आगळावेगळा प्रयोग गमतीदर खेळांचा खजिना आणि किशोर-कुमारांसाठी कवितासंग्रह

आपल्याला बघायला मिळतो. अहिराणी बोली भाषेतील ‘मन्हा मामाच्या गावले जाऊ’, ‘मन्हा गावले’ आदी त्यांचे बालकविता संग्रह प्रकाशित आहेत. त्यांची ‘ठोंब्या’ ही बालकादंबरी बालसाहित्यात विशेष भावली आहे. त्यांचा ‘शेखचिल्लीची फुल-टू-धमाल’, ‘बाबाची गोष्ट’ हे दोन कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. त्यांच्या काही पोस्टर कवितासुद्धा प्रकाशित केल्या आहेत. त्या अनेक शाळा, महाविद्यालयांमध्ये आणि ग्रंथालयांमध्ये बघावयास मिळतात. यामध्ये शाळा, आपले घर, शिक्षक, शेतकी राजा, ग्रंथ महिमा यांचा समावेश होतो. त्यांनी ‘ऑपरेशन भोंदू बाब’ हे बालनाट्य त्यांनी आकाशवाणी जळगाव केंद्र यासाठी लिहिले आहे. त्यांच्या साहित्यावर अनेकांनी पुस्तकं संपादित केली आहेत. त्यामध्ये मैत्री लांजेवार, डॉ. संगीता म्हसकर, कविता महाजन, संगीता माळी, डॉ. किसन पाटील, जगदीश पाटील अशा अनेकांनी योगदान दिले आहे. त्यांच्या बन्याच कविता अहिराणी भाषेत प्रकाशित झाल्या आहेत. अहिराणी ही जळगाव, खानदेशमध्ये बोलली जाणारी बोलीभाषा आहे. या भाषेत प्रचंड गोडवा आहे. साने गुरुजी, बहिणार्बाई चौधरी, निसर्गकवी ना. धों. महानोर, विंदा, पाडगावकर यांच्या जातकुळीशी नाते सांगणारी बालकविता आबा महाजन यांनी पुढे नेली आहे. महाराष्ट्र शासनाचे तीनवेळा राज्य पुरस्कार त्यांना मिळाले आहेत. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, अखिल भारतीय मराठी बालकुमार साहित्य परिषद, बापूसाहेब ठाकरे बालवाड्यमय पुरस्कार, अखिल भारतीय मराठी बालकुमार साहित्य पुरस्कार, पृथ्वीराज तौर उत्कृष्ट मातोश्री पुरस्कार, शशिकला आगाशे स्मृती पुरस्कार आदीनी त्यांना सन्मानित करण्यात आले आहे.

खानदेशमधील एरंडोल या गावात त्यांचे प्राथमिक शिक्षण झाले. घरी पाच एकर कोरडवाहू जमीन. वडील दुसऱ्याच्या शेतात सालदार. काबाडकष्ट करून आयुष्य गेलं. बालपणीच आई वारली. आत्या, मावशा, काकूनी त्यांचा सांभाळ केला. सुटीमध्ये काम शोधणे, कधी ढोरामागे जाणे, भाजीपाला विकणे, बोरं विकणे असे करीत-करीत कसेबेसे शिक्षण पूर्ण केले. इतर मोठे श्रीमंत शेतकरी मालक, ‘शिकून काय तु मामलेदार होणार आहेस? ढोरं ओढ...’ असं जेव्हा बोलत, त्यावेळेस आबा महाजन यांचे मन दुखायचे.

वाचनाशिवाय पर्याय नाही. आपण वाचत, अभ्यास करत राहिले पाहिजे, शिकत राहिले पाहिजे, या ध्येयाने प्रेरित होऊन बारावीनंतर त्यांनी शिक्षकी पेशा स्वीकारला आणि स्पर्धा परीक्षेची तयारी सुरु ठेवली. २००९ मध्ये महाराष्ट्र एमपीएससीमार्फत ते तहसीलदार बनले. सालदाराचा मुलगा ते तहसीलदार हा प्रवास त्यांना खूप अनुभवांची शिदोरी घेऊन गेला. याच अनुभवांच्या पेरणीवर त्यांनी ‘आबांची गोष्ट’ लिहिली आहे. हे पुस्तक पुण्याच्या दिलीपराज प्रकाशन संस्थेने प्रकाशित केले आहे. या पुस्तकात स्वानुभवावर आधारित सत्य अशा १७ गोष्टी त्यांनी लिहिल्या आहेत. आपल्याला जीवनात जे काही आपण अनुभव आपण घेतलेले आहेत, जे मनाला भावले आहेत, ते त्यांनी लिहून काढले आहेत. या पुस्तकाची पाठराखण बालसाहित्यिक डॉ. रणजित शिंदे यांनी केलेली आहे.

‘आबांची गोष्ट’ या पुस्तकात शाळकरी मुलांच्या भावविश्वाचा कथा आहेत. संस्कार व बोधकथा असे त्यांचे स्वरूप आहे. ग्रामीण, निमशहरी अशा या कथांचा चित्रणप्रदेश आहे.

प्रतिकूल अवस्थेत धडपडणाऱ्या, परिस्थितीशी दोन हात करणाऱ्या, प्रामाणिक, जिद्दी मुलांच्या या संर्धकहाण्या आहेत. या मुलांच्या जोडीला पालकांचे एक जग त्यांच्या भल्या-बुच्यासह या कथांमध्ये चित्रित झाले आहे. किशोरवयीन मुलांच्या चित्रणात प्रेरक दृष्टी आहे, सामाजिक सहिष्णुता, समता, सत्य, सचोटी, चांगुलपणा या तत्वांचा आविष्कार करणारी दृष्टी या गोष्टीमध्ये आहे.

शिक्षकी पेशात लेखक राहिल्यामुळे सानेगुरुजींच्या शाश्वत मूलांची पेरणी करणाऱ्या गोष्टी आणि स्वतः बालसाहित्यात विविधांगी प्रयोग करून स्वतःची विकसित करत गेलेली बालसाहित्याची लेखनशैली, यामुळे आबा गोविंद महाजन यांचे बालसाहित्य बालकांनाच आवडते असे नव्हे, तर शिक्षकांनाही, पालकांनाही ते मनापासून भावते. त्यांचा ठोंब्या हा बालनायक बालवाचकांना विशेष भावतो.

‘आबांची गोष्ट’ या कथेमध्ये स्वतः आबा गोविंद महाजन यांनी त्यांच्या बालपणाच्या आठवणी सांगितल्या आहेत. चौथीच्या शिव्यवृत्ती परीक्षेचे पुस्तक विकत घ्यायला पैसे नसताना शेतातील बोरे विकून त्यातून आलेल्या पैशांतून आबांनी पुस्तक विकत घेतले. दिवस-रात्र वाचून काढले, परीक्षा दिली तरी परीक्षेत यश आले नाही. मग त्यांच्या गोरे गुरुजीनी धीर आणि आधार दिला. “पुढच्या परीक्षांमध्ये यश मिळव, चांगला अभ्यास कर...” हा त्यांना सल्ला दिला. आबांचे पुढे अभ्यासाशी अधिक घटू नाते जोडून आले. शिक्षकी पेशा स्वीकारल्यावर त्यांनी स्पर्धा परीक्षेचा मार्ग निवडला आणि पहिल्याच प्रयत्नात ते तहसीलदार म्हणून नियुक्त झाले. आपण घेतलेल्या कष्टाची परतफेड झाल्याचा आनंद त्यांना झाला. ही सत्यघटनाच त्यांनी ‘आबांची गोष्ट’ या साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त शीर्षक कथेमध्ये सांगितली आहे. हे पुस्तक दिलीपराज प्रकाशन, पुणे यांनी प्रकाशित केले आहे. या पुस्तकाची आतील व मुख्यपृष्ठावरील रेखाचित्रे सरदार जाधव यांनी अतिशय कल्पक रेखाटली आहेत. हा कथासंग्रह त्यांनी आपल्या आई-वडिलांना, भाऊ-बहीण आणि आत्याला समर्पित केला आहे. ‘गारपीट’ या गोष्टीत शेतकरी व गाय-वासरू गारपिटीमध्ये मृत्यू पावतात, ही हृदयद्रावक कथा वाचकांना भावविभोर करते. ‘रिक्षावाल्याचा प्रामाणिकपण’, ‘मराठी सहावा मॅट्रिक’, ‘मला शिकायचं’, ‘बोलका वर्ग’, ‘कष्टाळू चोर’, ‘गुं-दोरं आणि पुस्तक’, ‘दोस्ती राम-रहीम’ची आदी सर्वच कथांमधून आबा महाजन बालवाचकांमध्ये बंधुभावाची पेरणी करीत असतात. बालवाचकांची नेमकी नस आणि बालसाहित्य लेखनाची भाषाशैली त्यांना गवसल्यामुळे त्यांचे बालसाहित्य बालकांच्या आणि पालकांच्या पसंतीस उतरले आहे. श्री. आबा गोविंद महाजन नावाच्या या कष्टकरी व्यक्तिमत्त्वाला साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाल्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन व त्यांच्यातील बालसाहित्य लेखनातील प्रयोगशीलता अशीच विकसित होत जावो, यासाठी त्यांना मनापासून सदिच्छा...!

पुस्तकाचे नाव : आबांची गोष्ट

लेखक : आबा गोविंद महाजन (संपर्क ९४२३४९२०८८)

प्रकाशक : दिलीपराव प्रकाशन, पुणे

पाने : १०४ किंमत : १०० रु.

सत्यशोधक जनाबाई रोकडे : जे. पी.

विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील सत्यशोधक, ब्राह्मणेतर चळवळीतील एक अत्यंत कर्तृत्ववान महिला म्हणून श्रीमती जनाबाई रोकडे यांचा उल्लेख करावा लागेल. ‘माधवराव रोकडे मोफत शाळा’, ‘अहल्याबाई मोफत सूतिकागृह’, ‘धर्मजीराव रोकडे मोफत वाचनालय’ यामार्फत लोकशिक्षणाचे, लोकसेवेचे किंतीतरी मोठे कार्य त्यांनी आयुष्यभर केले. ‘मराठा ऐक्येच्छु सभा’, ‘मराठा प्रॉब्हिंट फंड’, ‘अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषद’ आदी संस्थांच्या कार्यकारिणीवर त्यांनी काम केले. जनाबाई रोकडे यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याबद्दल सरकारने त्यांना ‘केसर-ई-हिंद’ आणि ‘जस्टिस-ऑफ-दि-पीस’ या पदव्या देऊन त्यांचा गौरव केला. या पदव्या मिळविणाऱ्या बहुजन समाजातील त्या पहिल्या महिला असाव्यात.

जनाबाई रोकडे या सत्यशोधक माधवराव रोकडे यांच्या कन्या. माधवराव रोकडे मोठे विद्वान, उत्तम शिक्षक आणि उत्तम वक्त होते. ‘बॉम्बे मिल हॅन्डस असोसिएशन’च्या वरीने होणाऱ्या कामगारांच्या सभा ते गाजवीत असत. इ. स. १८९३ च्या हिंदू-मुस्लिम दंग्याच्यावेळी मदनपुन्यासारख्या मुसलमान वस्तीत आपल्या अस्खलित उर्दू भाषणाने त्यांनी शांतता प्रस्थापित करण्यास मोठे सहाय्य केले. माधवरावांनी वृत्तपत्रांमध्ये वैचारिक लेखन करून मागासलेल्या वर्गाच्या समस्यांना वाचा फोडली. ‘दीनबंधू’, ‘शेतकऱ्यांचा कैवारी’, ‘ज्ञानप्रकाश’ व ‘प्रभाकर’मधील त्यांचे लेख खूपच गाजले. माधवराव रोकडे यांनी प्रथम घराच्या ओट्यावर शाळा सुरू केली. पुढे मुंबईतील रघुनाथबाबांच्या समाधीच्या जागी त्यांची शाळा होती. माधवरावांची शाळा नावाजलेली आणि लोकप्रिय होती.

जनाबाई रोकडे यांचा जन्म इ. स. १८८८ मध्ये मुंबईतील मांडवी-कोळीवाडा येथे रघुनाथबाबांच्या समाधीच्या जागी झाला. त्यावेळी माधवराव रोकडे यांची शाळा आणि बिन्हाड त्या समाधीच्या जागीच होते. मात्र माधवरावांच्या शाळेत शिक्षण घेण्याची संधी जनाबाईना फारशी लाभली नाही. कारण जनाबाईच्या वयाच्या आठव्या वर्षांच माधवरावांचे अपघाती निधन झाले. जनाबाईचे पालनपोषण त्यांचे ज्येष्ठ बंधू धर्मजीराव यांनी केले. त्यांचे शिक्षण मराठी चौथीपर्यंत झाले. सन १९०२ मध्ये त्यांचा विवाह एका श्रीमंत घराण्यातील मुलाशी झाला. विवाह होण्यापूर्वी त्या शाळेत अध्यापन करत. त्यांच्या अध्यापनाविषयी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर यांनी उत्कृष्ट अभिप्राय दिला होता. जनाबाईना सासरी फारसे विवाहसौख्य लाभले नाही. विवाहानंतर लवकरच त्यांच्या सासाऱ्यांचे निधन झाले. सर्व संपत्तीची मालकी त्यांच्या पतीकडे आली. पती तरुण आणि हातात मुबलक पैसा, आणि अनेक वाईट व्यसने जडलेली. वडिलोपार्जित संपत्तीची उधळपट्टी करून ते अगदी कफळ्यक बनले. जनाबाईचा सासरी छळ होऊ लागला. त्या माहेरी आल्या. पुढे त्यांनी कामा हॉस्पिटलमध्ये रुणशुश्रूषा आणि सूतिकाक्रिया याचे शिक्षण

घेण्यासाठी प्रवेश घेतला. तीन वर्षांत हा अभ्यासक्रम त्यांनी उत्तम प्रकारे पूर्ण केला. रुग्णालयाच्या अटीनुसार मोठमोठ्या, श्रीमंत खानदानी कुटुंबातील सिंचनांची बाळंतपणे त्यांनी केली. गुजरातसारख्या परक्या प्रांतात जाऊन तेथे त्यांनी आपली कामगिरी उत्तमप्रकारे पार पाडली. नंतर मात्र नोकरी सोडून त्यांनी स्वतंत्र व्यवसाय सुरू केला. सुईंगीच्या कामामध्ये त्यांनी मोठा लौकिक मिळविला. जनाबाईच्या मनमिळाऊ आणि लाघवी स्वभावामुळे अनेक सिंचना जनाबाईवरच विश्वास ठेवत आणि त्यांच्याकडूनच उपचार करवून घेत.

माधवराव रोकडे यांनी सतत तीस वर्षे खपून आपल्या अज्ञानी व गरीब बांधवांना साक्षर करण्याचे काम केले. माधवरावांच्या मागे त्यांची शाळा चालू राहते की नाही, इकडे लोकांचे डोळे लागून राहिले होते. जनाबाईचे ज्येष्ठ बंधू धर्मजीराव रोकडे हे अनेक अडचणी सोसून वडिलांची शाळा चालवित होते. या कार्यामध्ये जनाबाई आणि अहल्याबाई या दोन्ही बहिर्णीची खूपच मदत झाली. श्रीमती अहल्याबाई यांना सासरी त्रास होत असल्यामुळे त्यांना नाईलाजाने सासर सोडून माहेरी यावे लागले होते. अहल्याबाई या वडिलांप्रमाणे उत्तम शिक्षिका होत्या. त्यांचा स्वभाव अत्यंत प्रेमळ असल्यामुळे सगळी लहान मुले त्यांच्यावर अतिशय प्रेम करत. त्यांच्या या अमोल गुणांमुळे शाळा फारच लोकप्रिय झाली होती. सुरुवातीपासूनच शाळा समाधीच्या जागी असल्याने जागेचे भाडे नव्हते. पुढे माधवराव रोकडे यांचे निधन झाल्यावर त्यांना शाळा दुसरीकडे भाड्याच्या जागेत न्यावी लागली. जनाबाईची कर्माई शाळेसाठी उपलब्ध झाल्यामुळे शाळा सुरळीत चालू लागली. विरोधकांनी अनेक अडथळे आणले. आर्थिक अडचणी आणि विरोधकांचे अडथळे यांना धैर्यनि तोंड देत शाळा चालू झाली. मुलांची संख्या वाढू लागली. धर्मजीरावांनी आपल्या शाळेत पुढील वर्ग वाढवले; तसेच धूंदे शिक्षणाची सोयही केली. तेव्हा मुंबईत मोफत शिक्षण देण्याच्या एक-दोनच शाळा होत्या. रोकडेंगीची शाळा इतर सगळ्या प्राथमिक शाळांहून श्रेष्ठ मानली जाई.

सर्व प्रकारच्या दानापेक्षा विद्यादान हे अत्यंत श्रेष्ठ आहे. अन्न, वस्त्र, द्रव्य यांच्या दानाने गरिबांची चिंता थोडा वेळ दूर होते. परंतु विद्यादानामुळे मनुष्य आपला चरितार्थ आपणच चालविण्यास समर्थ होतो आणि एकदा त्याच्या कुटुंबातून अज्ञान, निरक्षरता दूर झाले म्हणजे पुढच्या पिढीतीही ज्ञानाचा वारसा पोचतो आणि पर्यायाने समाजाची आणि देशाची सुधारणा होते. म्हणूनच गोरगरिबांना साक्षर करण्याच्या कामी जे सहाय्य करतात, तेच खरे परोपकारी होत. माधवराव रोकडे यांनी तीस वर्षे खपून आपल्या अज्ञानी गरीब बांधवांना साक्षर करण्याचे काम केले होते. त्यांच्या मागे धर्मजीराव, अहल्याबाई आणि जनाबाई या त्यांच्या मुलांनी आणि सर्वच कुटुंबाने शाळेसाठी जीवापाड परिश्रम घेतले. अहल्याबाईनी आयुष्यभर शाळेमध्ये विनावेतन काम केले. जनाबाई आपली सर्व कर्माई

धर्माजीरावांकडेच आणून देत. चरितार्थासाठी आवश्यक तेवढाच खर्च करून धर्माजीराव बाकीची रकम शाळेसाठी खर्च करत. इ. स. १९१८ च्या एन्स्ट्रुंजाच्या साथीत धर्माजीराव रोकडे यांचे निधन झाले. त्यापूर्वीच काही वर्षे अहल्याबाईचे ही निधन झाले होते. शाळेबाबतची सर्व जबाबदारी जनाबाईच्यावर आली. धर्माजीरावांनी वडिलांच्यामागे बावीस वर्षे शाळा कायमपणे चालविली होती. मुलांची संख्या वाढत होती. स्वतंत्र इमारत बांधून शाळेला स्थिर स्वरूप मिळणे आवश्यक होते. जनाबाईनी इमारत फंड म्हणून जमा केलेला २५,१०० रुपये हा निधी म्युनिसिपल स्कूल कमिटीकडे देऊन आपली शाळा स्कूल कमिटीच्या स्वाधीन केली. म्युनिसिपालिटीने शाळा ताब्यात घेऊन ‘माधवराव रोकडे मोफत शाळा’ असे नाव दिले. जनाबाई वडिलांचे नाव, कीर्ती कायम राखण्यात यशस्वी झाल्या.

आयुष्यभर शाळेत विनावेतन काम करणाऱ्या आपल्या भगिनीचे - अहल्याबाईचे - काहीतरी स्मारक उभारावे, असे जनाबाईना वाटले. मुझीनीच्या व्यवसायामुळे त्यांचा सर्व स्तरांतील कुटुंबाशी संबंध येत असे. गरीब कुटुंबातील स्थियांना बाळंतपणात किती हालअपेण सहन कराऱ्या लागतात, याची त्यांना माहिती होती. गोरगरीब स्थियांसाठी लहानसे मोफत सूतिकागृह सुरु करावे, असे त्यांच्या मनात फार दिवस येत असे. पूर्वी ज्या जाणी शाळा होती, त्याच जागेत त्यांनी इम्प्रूव्हमेंट ट्रस्टच्या परवानगीने एक मोफत सूतिकागृह सुरु केले. त्याला ‘श्रीमती अहल्याबाई मोफत सूतिकागृह’ असे नाव दिले. जनाबाई स्वतः त्या सूतिकागृहाजवळच राहत असत. त्यामुळे वेळी-अवेळी येणाऱ्या स्थियांच्या बाळंतपणाची सोय होत होती; शिवाय जनाबाईच्या कुटुंबातील सगळी माणसे अशा स्थियांच्या सेवेसाठी तयार असत. एक परिचारिकाही पगार देऊन नेमलेली होती. या संस्थेच्या व्यवस्थेसाठी त्यांनी दोन कमिट्या स्थापन केल्या. एका कमिटीने संस्थेची सर्वसाधारण व्यवस्था पाहावी आणि दुसरी कमिटी निव्वळ डॉक्टरांची होती; प्रसंगी बाळंतपणात स्थियांना काही औषधोपचाराची मदत लागली तर ती मोफत करावी, अशी सोय केली. त्यामुळे त्या ठिकाणी येणाऱ्या गोरगरीब स्थियांना मोफत औषधोपचार मिळत असे. या सूतिकागृहाला भेट देणारी तज्ज्ञ माणसे देखील व्यवस्था पाहून समाधान व्यक्त करत.

जनाबाईनी आपले बंधू धर्माजीराव रोकडे यांच्या नावे एक सार्वजनिक मोफत वाचनालय सुरु केले. त्यासाठी आपले सर्व ग्रंथ दिले. पैशांची मदत केली; तसेच ओळखीच्या कित्येक माणसांच्याकडून ग्रंथ आणि द्रव्याची मदत मिळवून दिली. १९२७ मध्ये या वाचनालयात पंचवीस हजार ग्रंथ होते. म्युनिसिपल स्कूल कमिटीने माधवराव रोकडे यांची शाळा ज्या इमारतीमध्ये आहे, त्याच इमारतीत वाचनालयासाठी प्रशस्त जागा उपलब्ध करून दिली. ‘धर्माजीराव रोकडे मोफत वाचनालय’, हे त्यांचे योग्य स्मारक झाले.

१ डिसेंबर १९२७ रोजी माधवराव रोकडे शाळेचा हीरकमहोत्सव समारंभ मोठ्या थाटाने साजरा करण्यात आला. हा समारंभ माधवराव रोकडे शाळेच्या भव्य पटांगणावर मोठ्या थाटाने पार पडला. याप्रसंगी गुरुवर्य कृष्णराव अर्जुन केलुसकरांच्या लेखणीतून उतरलेल्या ‘माधवराव रोकडे’ चरित्राचे प्रकाशन करण्यात आले. या पुस्तकाच्या प्रती समारंभाच्या दिवशी वाटण्यात आल्या.

माधवराव रोकडे यांनी अपंगत्वावर मात करून शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रात केलेल्या कार्याचा इतिहास केळुसकरांनी चरित्ररूपाने शब्दबद्ध केला आहे. या चरित्रामुळे माधवराव रोकडे यांच्या कार्याची काही माहिती आपल्याला उपलब्ध होत आहे. गरीब मराठा कुटुंबातील बुद्धिमान मुलगा अपंगत्वावर मात करून अखंड ज्ञानसाधना करीत गोरगरीब मुलांच्या शिक्षणासाठी आयुष्यभर झटतो आणि त्यांचे जीवन प्रकाशमान करतो, हे त्यांचे विधायक कार्य या चरित्रातून साकार झालेले आहे. माधवरावांच्या पश्चात धर्माजीराव रोकडे यांनी हा ज्ञानयज्ञ अखंडपणे चालू ठेवला. अहल्याबाई आणि जनाबाई यांच्या कर्तृत्वातून बहुजन समाजातील स्थियांची एक कर्तृत्ववान परंपरा साकार झालेली दिसते. माधवरावांच्या मृत्यूनंतर रोकडे कुटुंबाने केलेले प्रथत्न, केलेला संघर्ष यांचे हृदयस्पर्शी वर्णन केळुसकरांनी केले आहे. श्रीमती जनाबाई रोकडे यांचा जीवनसंघर्ष, त्यांचे सामाजिक, शैक्षणिक कार्य जगासमोर येणे आवश्यक आहे, असे वाटल्यामुळे कृष्णराव अर्जुन केलुसकर यांनी ‘श्रीमती जनाबाई रोकडे जे. पी.’ हे त्यांचे संक्षिप्त चरित्र लिहिले आणि ‘इंद्रप्रकाश’ छापखान्यातून १५ डिसेंबर १९२९ रोजी प्रसिद्ध केले. माधवराव रोकडे हे कृष्णराव अर्जुन केलुसकरांचे मित्र. त्यांच्या सोबत सत्यशोधक चळवळ, कामगार चळवळीमध्ये सहभागी असत. माधवरावांच्या लोकशिक्षणाच्या वेडापायी कुटुंबाची होणारी अर्थिक फरफट त्यांनी पाहिली होती. आयुष्यभर ज्ञानदानाचे कार्य एखाद्या तपस्व्याप्रमाणे करणाऱ्या ‘माधवराव राघोजी रोकडे’ आणि त्यांचा ज्ञानदानाचा लोकसेवेचा वसा पुढे चालू ठेवणाऱ्या धर्माजीराव, अहल्याबाई, जनाबाई यांचे कार्य समाजापुढे येणे आवश्यक आहे, असे वाटल्यामुळे त्यांनी ही चरित्रे लिहिली आहेत, ती आजही प्रेरणादायक आहेत. व्यक्तिगत अनुभवामुळे प्रस्तुत चरित्राला विश्वसनीयता प्राप्त झाली आहे.

जनाबाईच्या जीवनावर वडिलांच्या कार्याचा प्रभाव आहे. त्यामधून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडत गेले. वरील तीन संस्थांपुत्रीच जनाबाईच्या कार्याची मर्यादा सीमित नाही. जनाबाई नेहमी आपल्या घरी तीन-चार पोरक्या निराश्रित मुलांना ठेवून घेत. त्यांच्या शिक्षणाची सोय करत असत. मागासलेल्या वर्गातल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी कोणी संस्था किंवा फंड काढला तर त्यांना मदत करत. ‘मराठा ऐक्येच्छु सभा’, ‘मराठा प्रॉब्लिंडंट फंड’, ‘अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषद’ आदी संस्थांच्या कार्यकारिणीवर त्यांनी काम केले. सातवी अखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषद २८ डिसेंबर १९१३ रोजी नाशिक हायस्कूलच्या मैदानावर उदाजीराव महाराज पवार, धार यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. जनाबाई रोकडे यांनी २९ डिसेंबर १९१३ रोजी निबंध सत्रात ‘स्त्रीशिक्षण’ याविषयी निबंधाचे वाचन केले. मराठा शिक्षण परिषदेच्या अधिवेशनास उपस्थित राहून त्या स्थियांची बाजू मांडत. स्त्रीशिक्षण प्रसारासाठी प्रयत्न करण्याचे आवाहन करत. शिक्षणप्रसारविषयी आस्था आणि स्पष्टोत्तमीमुळे मोठमोठ्या संस्थांचे पदाधिकारीही त्यांचा आदर करत.

पुण्यातील ‘स्टुडंस ब्रदग्हू’या संस्थेच्या वार्षिक संमेलनाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारून त्यांनी विद्यार्थीवर्गास मार्गदर्शन केले. या संस्थेस देणगी दिली. बडोद्याहून निघणाऱ्या ‘जागृती’ पत्रासही त्या वेळोवेळी मदत करीत असत.

जनाबाई रोकडे यांची सर्वच क्षेत्रांतील कामगिरी लक्षणीय अशी होती. सत्यशोधक संस्कारांमुळे त्यांच्या कार्याला कोणत्याही प्रकारच्या मर्यादा जाणवल्या नाहीत. त्यांच्या सामाजिक, शैक्षणिक कार्याची दखल घेऊन सरकारने प्रथम ‘केसर-ई-हिंद’ हे रौप्यपदक देऊन त्यांचा गौरव केला. जनाबाईच्या अनुभवाचा लोककल्याणासाठी निर्माण झालेल्या संस्थानांचांगला उपयोग होईल, हे जाणून सार्वजनिक रुणालयाची देखरेख करण्यासाठी सरकार नियुक्त बोर्डर्वर त्यांची नेमणूक झाली. हा मान केवळ अपूर्व होय. या अँडब्हायसरी बोर्डच्या प्रत्येक फेरीत जनाबाई नेमाने हजर असतात आणि आपले नेमलेले काम मोठ्या दक्षतेने व कळवळ्याने करीत असल्याचा उल्लेख त्यांच्या चरित्रात केला आहे. जनाबाईना मराठी, गुजराती आणि उर्दू या भाषा चांगल्या येत असत. त्यामुळे आजारी महिलेने कोणत्याही भाषेत सांगितलेली तक्रार त्या समजू शकत. सत्यशोधक जनाबाई रोकडे यांच्या समाजक्रान्तातून उतराई व्हावे म्हणून सरकारने त्यांना ‘जस्टिस ऑफ दि पीस (जे.पी.)’ हा बहुमानाचा किताब बहाल केला. यापूर्वी हा किताब गुजराती, मुसलमान, खिश्वन व पारसी महिलांनाच मिळाला होता व बहुजन समाजातील क्लियांमध्ये हा सन्मान फक्त दोघीनाच मिळाला. त्यातच जनाबाईचाही समावेश आहे, ही खरोखरच अभिमानास्पद गोष्ट होय. जे. पी. हा सन्मान मिळालेल्या व्यक्ती उच्चभू, श्रीमंत वर्गातील असल्यामुळे त्यांचा जनसामान्याशी फारसा संबंध येत नव्हता. पण जनाबाई रोकडे यांचा गरीब, दीन-दलित, कामगार यांच्याशी कायम संबंध येत असे. या सर्व कारणांमुळे त्यांचे सरकार दरबारीही वजन वाढले होते आणि गोरगरिबांनाही मदतीसाठी त्यांचे दार सतत उघडे असे, त्यांच्या समस्यांची सोडवणूक तरित होत असे.

धर्माजीराव, अहल्याबाई आणि जनाबाई यांना संतती नव्हती. धर्माजीराव आणि अहल्याबाई निर्वतल्यानंतर जनाबाई रोकडे

यांची शेती भाचे मारुतराव बोराडे हेच पाहत असत. निरगुडेजवळील शेतावर धर्माजीरावांनी इ. स. १९०२ मध्ये घर बांधले. पुढे १९३५ मध्ये जनाबाईनी या घराला ‘धर्माजीरावां’चे नाव दिले. निरगुडे गावाच्या उतरेकडील रस्त्याच्या कडेला असलेले ‘धर्माजी भवन’ आजही सुस्थितीत आहे. अहल्याबाईच्या स्मरणार्थ जनाबाईनी मुंबई येथे जे मोफत सूतिकागृह सुरु केले होते, ते सूतिकागृह पुढे जुन्नर येथे स्थलांतरित करण्यात आले. जुन्नर येथे अद्ययावत इमारत बांधण्यात आली. पुढे हे सूतिकागृह इ. स. १९३९ ला नगरपालिकेकडे हस्तांतरित केले. या दवाखान्याच्या आवारात २४ मार्च, १९४६ रोजी जनाबाईचा अर्धपुतळा स्थापून त्यांचे चिरंतन स्मारक उभे करण्यात आले. सोंडूर संस्थानच्या राणीसाहेब सुशीलादेवी घोरपडे यांच्या हस्ते या पुतळ्याचे अनावरण करण्यात आले आणि महाराणीच्या हस्ते श्रीमती जनाबाईचा हृद्य सत्कार करण्यात आला. आज ही दगडी इमारत सुस्थितीत असून तेथे ३० कॉटचा दवाखाना सुरु आहे.

समाजसेवेचे कंकण हाती बांधलेल्या विदुषीचे २ एप्रिल १९५६ रोजी दुःखद निधन झाले. तथापि त्यांच्या सामाजिक, शैक्षणिक कार्यातून जनाबाई अमर झाल्या आहेत. मुंबईसारख्या शहरात समाजसेवेचे मूलभूत कार्य करत राहन स्वतःचे स्वतंत्र स्थान त्यांनी निर्माण केले. सत्यशोधक जनाबाई रोकडे यांचे कार्य आजही प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ :

१. कृष्णराव अर्जुन केलुसकर - श्रीमती जनाबाई रोकडे जे. पी. यांचे संक्षिप्त चरित्र इंद्रप्रकाश छापखाना - १५ डिसेंबर १९२९.
२. जी. ए. उगळे - सत्यशोधकांचे अंतरंग, म. रा. सा. सं. मंडळ, मुंबई, २०१७
३. कृष्णराव अर्जुन केलुसकर - माधवराव राघोजी रोकडे यांचे संक्षिप्त चरित्र, १९२७.

संपर्क : ९८५०९२८६१२

महाराष्ट्राच्या अर्थसंकल्पात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रूजविण्यासाठी भरीव तरतूद

नुकत्याच सादर करण्यात आलेल्या आर्थिक वर्ष २०२१-२२ यासाठीच्या अर्थसंकल्पात अर्थमंत्री अजित पवार यांनी छऱ्याची विज्ञानाच्या प्रसाराविरोधात लढण्यासाठी आणि पुरोगामी महाराष्ट्राच्या भावी पिढीमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रूजविण्याच्या दृष्टीने एक महत्वाचे पाऊल म्हणून राज्यातील प्रत्येक महसुली मुख्यालयाच्या जिल्ह्यामध्ये एक असे अत्याधुनिक ‘राजीव गांधी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान पार्क’ स्थापन करण्याचा निर्णय घोषित केला. या संदर्भातील घोषणा विधानसभेमध्ये करताना अजित पवार म्हणाले की, सध्याच्या काळात देशात फसव्या विज्ञानाचा जाणीवपूर्वक प्रसार होत असताना पुरोगामी महाराष्ट्रातील भावी पिढीत अभिजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रूजविणे, ही आपली जबाबदारी आहे. त्याअनुषंगाने प्रत्येक महसुली मुख्यालयाच्या जिल्ह्यामध्ये अत्याधुनिक ‘राजीव गांधी विज्ञान व तंत्रज्ञान पार्क’ स्थापन करण्याचा निर्णय या शासनाने घेतला आहे. त्यासाठी प्रत्येकी ५० कोटी रुपये, याप्रमाणे एकूण ३०० कोटी रुपये खर्च अपेक्षित आहे.

अर्थसंकल्प सादर केल्यानंतर अजित पवार यांची विधानभवनातील पत्रकार कक्षात पत्रकार परिषद झाली असता, त्यांना यासंदर्भात प्रश्न करण्यात आला. कोणाचेही नाव न घेता आपल्या मिश्निकल शैलीत ते म्हणाले की, ‘सध्या जो उठतो, तो काहीही बोलू लागला आहे. काही जण तर असे देखील म्हणतात की, आंबे खाल्याने मूल होते. आता तुम्हीच सांगा की, असं कधी घडू शकेल का? पण लोकांवर अशा वक्तव्याचा वाईट परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे सरकार या नात्याने आमची अशी जबाबदारी आहे की, आपल्या लोकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रचार झाला पाहिजे आणि त्याच उद्देशाने आम्ही हे पार्क उभारण्याचा निर्णय घेतला आहे. आमची खात्री आहे की, त्याचा खूप चांगला फायदा होईल.’’ अजित पवार यांनी कोणाचे नाव घेतले नाही, तरी त्यांचा रोख सांगलीच्या संभाजी भिडे यांच्यावर होता. भिडे यांनी मध्यंतरी, ‘‘माझ्या बागेतील आंबे खाल्यास मुलगा होईल,’’ अशा प्रकारचे वक्तव्य केले होते व त्यावरून राज्यात मोठा वादंग निर्माण झाला होता. राज्य सरकारने घोषित केलेल्या ‘राजीव गांधी विज्ञान व तंत्रज्ञान पार्क’बद्दल अधिकची माहिती अजून उपलब्ध झालेली नाही. आगामी आर्थिक वर्षात त्याच्या कामकाजाला सुरुवात होईल, अशी अपेक्षा आहे. तथापि, महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या मते, राज्य सरकारने हे अत्यंत स्तुत्य पाऊल उचलले आहे आणि शाहू, फुले, आंबेडकरांचा परिवर्तनाचा वारसा सांगणारा महाराष्ट्र पुढाकार घेऊन हे काम करीत आहे आणि संपूर्ण देशात एक अनुकरणशील उदाहरण यातून उभे राहील, असा विश्वास समितीला वाटतो.

प्रेम, विवाह, धर्मपरिवर्तन आणि कायदा

या कायद्यानुसार ज्या व्यक्तीला आपले धर्मांतर करायचे असेल, तिने जिल्हादंडाधिकारी (म्हणजेच जिल्हाधिकारी) यांना ६० दिवस अगोदर नोटीस दिली पाहिजे. ६० दिवसांची नोटीस न देता धर्मपरिवर्तन केले, तर सहा महिने ते तीन वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते. नोटीस भेटल्यानंतर जिल्हा प्रशासन या प्रकरणाची चौकशी करेल व धर्मांतर कोणत्या 'प्रलोभनापायी' किंवा कोणत्या 'बाह्यप्रेरणेमुळे' असेल तर ते बेकायदेशीर आहे, असे घोषित करण्यात येईल. नोटीस न देता विवाह करण्यासाठी केलेले धर्मपरिवर्तन कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आला आहे. तसेच असले विवाह बेकायदेशीरसुद्धा ठरणार आहेत.

कोरोना महामारीच्या ऐन मध्यात उत्तर प्रदेश सरकारने 'उत्तर प्रदेश गैरकानूनी धर्मपरिवर्तन प्रतिबंध अध्यादेश (२०२०)' पारित केला. या अध्यादेशामुळे लग्नासाठी केलेले धर्मांतर हे गुन्हेगारी कृत्य ठरवण्यात आले आहे. २४ फेब्रुवारी २०२१ रोजी उत्तर प्रदेश विधानसभेने आवाजी मतदानाने या अध्यादेशाचे कायद्यात रूपांतर केले.

या कायद्यानुसार ज्या व्यक्तीला आपले धर्मांतर करायचे असेल, तिने जिल्हादंडाधिकारी (म्हणजेच जिल्हाधिकारी) यांना ६० दिवस अगोदर नोटीस दिली पाहिजे. ६० दिवसांची नोटीस न देता धर्मपरिवर्तन केले, तर सहा महिने ते तीन वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते. नोटीस भेटल्यानंतर जिल्हा प्रशासन या प्रकरणाची चौकशी करेल व धर्मांतर कोणत्या 'प्रलोभनापायी' किंवा कोणत्या 'बाह्यप्रेरणेमुळे' असेल तर ते बेकायदेशीर आहे, असे घोषित करण्यात येईल. खेरे तर 'प्रलोभन' या शब्दाची व्याप्ती भरपूर व्यापक आहे. एखादी भेटवस्तू, अपेक्षापूर्ती, सहजपणे उपलब्ध करून दिलेला पैसा किंवा इतर भौतिक लाभ, उत्तम जीवनशैलीची हमी, दैवी वरदान किंवा शाप मिळू शकणाऱ्या शक्यतेची साद, यापैकी काहीही 'प्रलोभन' या कक्षेत येऊ शकते. अगदी लग्नातील साथी भेटसुद्धा 'प्रलोभन' म्हणून गणली जाऊ शकते.

नोटीस न देता विवाह करण्यासाठी केलेले धर्मपरिवर्तन कायद्याने गुन्हा ठरवण्यात आला आहे. तसेच असले विवाह बेकायदेशीरसुद्धा ठरणार आहेत. या कायद्यानुसार दोषी आढळलेल्या व्यक्तीस कमीत कमी एक वर्ष व जास्तीत जास्त पाच वर्षांपर्यंत तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते आणि १५ हजार रुपये दंडही होऊ शकतो. महिला, अल्पवयीन व्यक्ती, अनुसूचित जाती (SC) व

अनुसूचित जमाती (ST) मधील व्यक्तींच्या धर्मांतरासाठी दंडात्मक शिक्षा ही आणखी कठोर म्हणजे, कमीत कमी दोन वर्षे व जास्तीत जास्त दहा वर्षांपर्यंत कारावास आणि २ लाख ५० हजारांपेक्षा जास्त दंडाची शिक्षा ठरवण्यात आली आहे. या कायद्यामध्ये लग्नासाठी केलेले धर्मपरिवर्तन व 'जबरदस्तीने किंवा फसवणूक करून केलेले धर्मपरिवर्तन' दोन्हीही एकाच दमात गुन्हा ठरवण्यात आला आहे. या कायद्याचे उल्लंघन केल्यास फक्त विवाह बेकायदेशीर व रद्द ठरवत नाहीत, तर हा गुन्हा करण्याच्यांना १० वर्षांपर्यंत कारावासाची शिक्षा सुद्धा होऊ शकते.

र्वसाधारणपणे कोणत्याही फौजदारी खटल्यात, आरोपीवरील आरोप सिद्ध करण्यासाठी पुरावा सादर करण्याची जबाबदारी ही सरकारी वकिलांवर असते. परंतु या कायद्यांतर्गत आता पुरावा सादर करण्याची आणि ते धर्मांतर बेकायदेशीर नाही, हे सिद्ध करण्याची जबाबदारीही आरोपीवर असेल. याचा अर्थ असा होतो की, प्रत्येक धर्मांतर बेकायदेशीर आहे, असे गृहीत धरत्याकृते व हे धर्मांतर कायदेशीर आहे, हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी धर्मांतर केलेल्या व्यक्तीची आहे. हा गुन्हा दखलपात्र आणि अजामीनपात्र ठरवला गेला आहे. त्यामुळे पोलीस कुणालाही या कायद्याखाली कोर्टाच्या वारंटशिवाय अटक करू शकतात. तसेच फिरादी व्यक्ती, फक्त धर्मांतर केलेल्या व करवून घेतलेल्या व्यक्तीवरीतीच गुन्हा दाखल करू शकत नाही, तर आरोपीचे पालक, भावंडांसह कोणाविरुद्धही तक्रार करू शकतात. या जाव्यात बरेच लोक येऊ शकतात. वृत्तपत्रातील एका बातमीनुसार, २१ वर्षीय हिंदू तरुणीने मुसलमान व्यक्तीशी धर्मपरिवर्तन करून लग्न केले असता, उत्तर प्रदेश पोलिसांनी मुलाच्या परिवरातील २६ व्यक्तींविरुद्ध गुन्हा दाखल केला आहे. आश्र्याची गोष्ट म्हणजे हा अध्यादेश २७ नोव्हेंबर रोजी पारित झाला. परंतु हा विवाह १७-१८ नोव्हेंबर रोजी झाला होता; म्हणजे अध्यादेश लागू होण्यापूर्वी, तरीसुद्धा या अध्यादेशाखाली पोलिसांनी कार्यवाही केली.

लव्ह जिहाद : उत्तर प्रदेशने हा जो धर्मांतरविरोधी कायदा बनवला आहे, त्याला हिंदुत्ववादी संघटना 'लव्ह जिहाद' विरुद्ध कायदा म्हणून संबोधात. खरे तर 'लव्ह जिहाद' ही संज्ञा हिंदुत्ववादी संघटनांद्वारे मारील काही वर्षांमध्ये चलनात आणलेली आहे. 'लव्ह जिहाद' या शब्दाला कोणताही घटनात्मक किंवा कायदेशीर आधार नाही. 'लव्ह जिहाद' हा एक इस्लामद्वेषे मिथक, सिद्धांत आहे. हिंदुत्ववादी संघटना असा दावा करतात की, प्रेम वा लग्नाच्या बहाण्याने मुस्लिम पुरुष हिंदू महिलांना इस्लाममध्ये धर्मांतरित करण्यासाठी फूस लावतात. विश्व हिंदू परिषद आणि श्रीराम सेनेने ही संज्ञा २००९ नंतर जास्त प्रचलित केली. २००९ मध्ये त्यांनी असा दावा केला होता की, केरळमध्ये लग्नासाठी स्त्रियांचे इस्लाममध्ये धर्मांतर केले जात आहे. परंतु असले दावे कधीही सिद्ध झाले नाहीत. 'लव्ह जिहाद' विरोधात कारवाई करण्याच्या मागणीने अलिकडच्या काळात, म्हणजे २०२० मध्ये जास्त जोर धरला. त्याला कारण होते - फरीदाबादमध्ये एका हिंदू मुलीच्या मुस्लिम प्रेमिकाने तिच्यावर गोळीबार करण्याचे.

अलिकडे अलाहाबाद उच्च न्यायालयाच्या निर्णयामध्ये असे म्हटलेले आहे की, फक्त लग्नासाठी केले गेलेले धर्मांतर हे अस्वीकाराह आहे. हिंदुत्ववादांनी न्यायालयाचे हे वाक्य धर्मांतराच्या धोक्याची शक्यता ठळकपणे मांडण्यासाठी वापरले. परंतु नंतर अलाहाबाद उच्च न्यायालयानेच नवीन निकाल देताना असे स्पष्टीकरण दिले की, या आधीचा निकाल कायद्यातील तत्त्वांना धरून नाही. राज्य घटनेने प्रत्येकाला आपला जोडीदार निवडण्याचा मूलभूत अधिकार दिला आहे.

जरी उत्तर प्रदेशातील या कायद्यात 'लव्ह जिहाद' ही संज्ञा थेटपणे वापरली नसली व कायद्याचा आवाका सुद्धा फक्त हिंदू महिलांनी मुस्लिम पुरुषांबरोबर लग्न करण्यापर्यंत सीमित नसला तरी या कायद्याचा आत्मा हा आंतरधर्मीय विवाह थांबवणे एवढाच आहे. हा अध्यादेश मंजूर होण्याआधी उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री योगी आदित्यनाथ यांनी केलेल्या भाषणामध्ये याबद्दल थेट संकेत देणारे शब्द वापरले आहेत. ते अस म्हणतात की 'लव्ह जिहाद' थांबवण्यासाठी नवीन कायद्याची आवश्यकता आहे.

बेकायदेशीर धार्मिक परिवर्तनाची व्याख्या निश्चित करताना विवाहासाठी केलेले धर्मांतरसुद्धा बेकायदेशीर घोषित करून हा कायदा 'लव्ह जिहाद'च्या दुष्प्रचारास पुस्तीच देतो. कलम ३ नुसार धर्मांतर करताना चुकीची माहिती सांगणे, जबरदस्ती करणे, फसवणूक करणे, अनावश्यक प्रभाव टाकणे आणि 'विवाह' करणे, यावर बंदी घालण्यात आली आहे. तसेच कलम ६ नुसार फक्त धर्मांतरासाठी केलेला विवाह हा रद्दबाबतल ठरवला जातो.

कलम ३ व कलम ६ एकत्रित वाचले, तर हे स्पष्ट होते की, लग्नासाठी केलेले धर्मांतर किंवा धर्मांतरासाठी केलेले लग्न दोन्ही बेकायदेशीर घोषित करण्यात आले आहे. कलम ३ नुसार धर्मांतर करत असताना फक्त जबरदस्तीने केलेले धर्मांतर किंवा फसवून केलेले धर्मांतरच बेकायदेशीर नसून, सहमतीने केलेला आंतरधर्मीय विवाह सुद्धा बे क । य दे शीर ठ रवण्यात आला आहे.

विवाहासाठी केलेले धर्मपरिवर्तन वा धर्मपरिवर्तनासाठी केलेला विवाह, दोन्हीही परिस्थितीमध्ये जिल्हा दंडाधिकाऱ्यांतर्फे

चौकशी अनिवार्य आहे. एकदा का विवाहासाठी केलेले धर्मांतर हा गुन्हा ठरवण्यात आला, तर मग उजव्या हिंदुत्ववादी शक्तींना धुडगूस घालण्यासाठी मोकळे रानच मिळते. उत्तर प्रदेशनंतर आता गुजरात, मध्य प्रदेश, हरियाणा, कर्नाटकच्या सरकारांनी 'लव्ह जिहाद'चा कायदा बनवण्याची घोषणा केली आहे.

संस्कृतिरक्षक व स्त्रिया : 'लव्ह जिहाद'विरुद्धच्या मोहिमेमध्ये हिंदू स्त्रिया या हिंदू पुरुषाची मालमत्ता आहे, असला आविर्भाव असतो. या स्त्रियांच्या चरित्राची रक्षा करणे, हे हिंदू पुरुषाचे कर्तव्य आहे, असली धारणा यामध्ये बिंबित असते. आपल्या स्त्रियांचे रक्षण करणे, या एका पुरुषी आविर्भावापायी सगळ्या प्रकारची हिंसा यांच्यासाठी समर्थनीय होते. हिंदू स्त्रियांच्या सन्मानाचे संरक्षण करण्याच्या संकल्पनेत, स्त्रियांवर व स्त्रियांच्या शरीरावर नियंत्रण स्थापित करण्याची पुरुषी मानसिकता खोलवर रुजलेली असते. हिंदू स्त्रियांचं रक्षण करण्याच्या बहाण्यानं श्रीराम सेने व बजरंग दलासारख्या हिंसक संस्कृतिरक्षक उजव्या संघटना अधिक हिंसक होतात, यात आंतरधर्मीय विवाह करणाऱ्या स्त्रियासुद्धा यांच्या हिंसेला बळी पडतात.

आता नवीन कायदा अमलात आल्यानंतर पितृसत्ता व राज्यसत्ता एकत्र आली आहे. मुलीच्या परिवारातील मंडळी, राज्यसत्तेच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या लैंगिकतेवर पूर्ण नियंत्रण ठेवू शकतात. या नवीन कायद्यामुळे सरकारातके स्त्रियांवर नजर ठेवणे अगदीच सोपे होणार आहे. परंतु यामुळे स्त्रियांच्या धर्मस्वातंत्र्याचे व खासगी आयुष्याच्या संवैधानिक मूलभूत अधिकारांचे हनन सुद्धा होणार आहे. आता महिलांच्या संरक्षणाचा बहाणा पुढे करून सरकार स्वयंनियुक्त संरक्षकाची भूमिका पार पडणार आहे. 'लव्ह जिहाद'च्या दुष्प्रचारातील तर्कानुसार या कायद्याने महिलांना 'अल्पवयीन', 'समज नसणारी व्यक्ती' असे गृहीत धरले आहे. स्त्रिया स्वतःचा निर्णय स्वतःच घेऊ शकतात, हे तर राज्यकर्त्यांना मान्यच नाही. याद्वारे असे सूचित करण्यात येते की, महिला या एका असुरक्षित आणि अज्ञानी समूहाचा भाग आहेत. त्यांना स्वतःचा निर्णय स्वतः घेता येत नाही. त्यांना सहजपणे दुसऱ्या धर्मांतील पुरुषांकडून धर्मांतर व विवाह करण्यासाठी भाग पाडले जाऊ शकते. या कायद्यामध्ये फक्त महिलाच नाही, तर अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील व्यक्तीसुद्धा स्वतःचा निर्णय स्वतः घेऊ शकत नाहीत, असे गृहितक आहे, म्हणून महिला, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील व्यक्ती, अल्पवयीन मुलं यांना एकाच गटात समाविष्ट करण्यात आले आहे. यांचे धर्मांतर केले तर अधिक कठोर शिक्षा आहे.

नोंदणी पद्धतीने आंतरधर्मीय विवाह का होत नाही ? :

नेहमी असा प्रश्न विचारला जातो की, विशेष विवाहाचा कायदा असतानासुद्धा विवाहासाठी धर्मपरिवर्तन करण्याची काय आवश्यकता आहे? हिंदू संघटनांनी असा युक्तिवाद केला की, जर कोणी प्रेमासाठी लग्न करीत असेल, तर मग धर्मांतर का करायचे? याचे उत्तर देताना एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की. धर्मांतर ही वैयक्तिक निवडीची खासगी बाब आहे आणि आपल्या राज्य घटनेने त्याला परवानगी सुद्धा दिली आहे. नोंदणी पद्धतीने विवाह करणात

अडचण कोणाची आहे? विशेष विवाह कायदा १९५४ अंतर्गत नोंदणी पद्धतीने विवाह संपन्न होण्यांगोदर एक महिन्याची सूचना (नोटीस) देणे आवश्यक आहे. घरच्यांच्या विराघामुळे, घर सोडून, पलायन करून विवाह करणाऱ्या जोडप्याला नोंदणी पद्धतीने विवाह करणे अवघड जाते. अशा वेळेस धर्मातर करून विवाह करणे हा सर्वांत सोपा पर्याय उरतो. लग्न करू इच्छिणाऱ्या आंतरधर्मीय प्रेमीयुगलांना एका महिन्याची नोटीस देऊन विवाह करणे म्हणजे मोठी जोखीम असते. विवाह नोंदणी कार्यालयात एक महिन्यापूर्वी विवाहासाठी अर्ज दिल्यानंतर कार्यालयाच्या बाहेर विवाहासाठी नोटीस लावली जाते; तसेच मुलाच्या व मुलीच्या घरच्या पत्त्यावरती सुद्धा नोटीस पाठवली जाते. खरी मेख इथे आहे. एकदा का नोटीस लागली की, हे तथाकथित संस्कृतीरक्षक जागे होतात. घरच्या लोकांवरती नैतिक दबाव टाकला जातो. मुलाला व त्याच्या घरच्यांना मारले जाते. मुलीला घरात डांबून ठेवले जाते किंवा मामा, मावशी, काका, आत्याच्या घरी पाठवले जाते. अनेक वेळेस मुलीचे जबरदस्तीने लग्नसुद्धा लावून दिले जाते. घरच्या लोकांच्या इच्छेविरुद्ध लग्न करणाऱ्या जोडप्याला या सर्व गोष्टींची स्पष्ट कल्पना असते. म्हणून आंतरधर्मीय जोडपे नोंदणी पद्धतीने विवाह करण्यासाठी धजावत नाही.

घर वापसी : मोदी सरकार सत्तेवर आल्यानंतर 'लव्ह जिहाद'च्या व्यतिरिक्त हिंदूत्वाद्यांच्या शब्दकोशामध्ये आणखी एक शब्दसमूह अधिक वेगाने समोर आला आणि तो म्हणजे 'घर वापसी.' 'धर्मातराला विरोध' आणि 'घर वापसीची मोहीम' या दोन्ही गोष्टींना विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनचा मोठा इतिहास आहे. जी मंडळी हिंदू धर्म सोडून दुसऱ्या धर्मात गेली, त्यांना परत हिंदू धर्मात परिवर्तित करणे म्हणजेच 'घर वापसी.'

उत्तर प्रदेशाच्या या नवीन कायद्यामध्ये धर्मातरित व्यक्तीचे पुन्हा हिंदू धर्मात परिवर्तन करणे, हा गुन्हा नाही. मूळ धर्मामध्ये फसवणुकीने किंवा जबरदस्तीने उलट धर्मातर केले, तरीही हे धर्मातर बेकायदेशीर ठरत नाही, म्हणजे जर एखाद्या व्यक्तीने स्वेच्छेने धर्मातर केले असेल तर तिला अटक होऊ शकते; पण जर तिला पुन्हा मूळच्या धर्मात धर्मातर करण्यास जबरदस्ती केली गेली, तरीही कोणताही फौजदारी गुन्हा होत नाही. 'घर वापसी'चा अजेंडा हा अधिकृतपणे या कायद्यामध्ये प्रस्थापित करण्यात आला आहे. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला उत्तर भारतामध्ये हिंदूत्वादी संघटनांनी 'शुद्धी'ची चळवळ चालवली होती. 'शुद्धी' चळवळीच्या माध्यमातून हिंदू महासभा व आर्य समाजाने हिंदू धर्मामध्ये पुन्हा धर्मातर करण्याची मोहीम सुरु केली. या चळवळीनंतर उत्तर भारतामध्ये मोऱ्या प्रमाणात धार्मिक ध्रुवीकरण झाल्याचे पाहण्यात येते. १९२० असो किंवा २०२० बदलत काहीच नाही. हिंदू समाजातील पितृसत्ताक समजुती अजूनही तितक्याच खोलवर रुजलेल्या आहेत. 'शुद्धी' चळवळ व 'घर वापसी' चळवळीमध्ये खूप काही समानता आहे. दोन्ही प्रचार मोहिमांमध्ये मुस्लिम पुरुषांकडून हिंदू दुर्बल महिलांचा छळ, हिंदू महिला या मुसलमान मुलांच्या भूलथापांना बळी पडतात, असले प्रचाराचे मुद्दे असतात. महिला स्वतःचा निर्णय स्वतःचा घेऊ शकतात. त्यांना स्वतःचा जोडीदार

निवडण्याचा अधिकार आहे, या सर्व गोष्टी पूर्णपणे नाकारल्या जातात.

समारोप : या कायद्यामुळे चार गोष्टी समोर येतात. पहिली म्हणजे या कायद्यामुळे पुरुषसत्ताक समाज आणि पुरुषसत्ताक हिंदू राष्ट्राची संकल्पना बळकट होते. आधुनिक समाजात जेव्हा स्थिया मुक्त होऊ पाहतात, तेव्हा सर्वांत जास्त भीती पुरुषांना व त्यांच्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला असते. पुरुषसत्ताक व्यवस्था अबाधित राखण्यासाठीच असले कायदे बनवले जातात.

दुसरी गोष्ट म्हणजे हा कायदा एक प्रतिगामी अजेंडा पुढे रेटो, तो म्हणजे वैयक्तिक स्वातंत्र्य, मानवी इच्छा-आकांक्षा या नेहमीच समाजाच्या दावणीला बांधून ठेवलेल्या असल्या पाहिजेत. इथे समाज म्हणजे सुद्धा काही ठराविक पुरुष मंडळी; आणि अशी धारणा असते की, या ठराविक पुरुष मंडळींना सर्व काही ठाऊक असते. त्यांना समाजाचे भले कशात आहे, ते सुद्धा माहीत असते. हीच मंडळी ठरवतात कोणी, केव्हा, कोणाशी लग्न करायचं.

तिसरी बाब म्हणजे हा कायदा लोकसंख्येच्या निम्या वर्गाला म्हणजेच स्थियांना स्वतःचा स्वतंत्र निर्णय स्वतः घेण्याची मोकळीक देत नाही; फक्त महिलाच नाहीत तर अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) वर्गातील व्यक्तींना स्वतः निर्णय घेण्याची क्षमता नाही, असं गृहितक या कायद्यात आहे. महिला कितीही शिक्षित का असेनात, कितीही मोठा अनुभव त्यांच्याकडे का असेना, त्या विचार करू शकत नाहीत, असल्या गृहितकावर हा कायदा बनला आहे. हा कायदा महिलांवर संपूर्ण नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. मैत्री कोणासोबत करावी, प्रेम कोणाशी कराव, लग्न कोणाशी कराव, या सर्व बाबींवर स्थियांची स्वायत्तता हा कायदा नाकारतो.

आणि चौथी बाब म्हणजे जे लोक या कायद्याचे समर्थन करतात, ते खेरे तर विभाजनवादाचेच समर्थन करत असतात. असले कायदे सामाजिक शांतता भंग करण्याचे नवीन कारण बनतात, जातीय तेढ निर्माण करतात.

१९३६ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातिप्रथेचे उच्चाटन करण्यासाठी आंतरजातीय विवाह हा एक मार्ग सांगितला होता. उत्तर प्रदेशातील हा कायदा आंतरधर्मीय व आंतरजातीय सलोख्यावर गदा आणणारा आहे. हा कायदा आंतरधर्मीय विवाह हा गुन्हा ठरवतोय. बाबासाहेबांनी राज्य घटनेच्या प्रस्ताविकेत 'बंधुभाव' हा शब्द समाविष्ट केला होता. 'बंधुभाव' या संकल्पनेचा संबंध आंतरधर्मीय व आंतरजातीय विवाहाशी अगदी जवळचा आहे. 'बंधुभाव' प्रस्थापित करण्यासाठी लोकांना आपल्या पसंतीचा जोडीदार निवडण्याचा अधिकार असणे गरजेचे आहे. तेव्हाच एक समताधिष्ठित समाज निर्माण होईल.

मराठी अनुवाद : राहुल माने

लेखक संपर्क : nawsagaray@gmail.com
(लेखक हे आय.एल.एस.लॉ कॉलेज, पुणे येथे प्राध्यापक आहेत.)

करणीची भीती दाखवून कृतुंबिक कलह निर्माण करणाऱ्या आरग येथील मांत्रिक गौराबाईचा सांगली अंनिसने केला भांडाफोड

मिरज ग्रामीण पोलीस आणि सांगली अंनिस यांची धडक कारवाई

‘तुमच्या सासूने तुमच्यावर करणी केली आहे, त्यामुळे तुम्हास त्रास होतो,’ असे सांगून जादूटोण्याचे उपचार करण्यास प्रवृत्त करणाऱ्या व हे न केल्यास वाईट परिणाम होतील, अशी भीती घालून एका प्रतिष्ठित कुटुंबातील विवाहितेच्या कुटुंबात कलह माजविणाऱ्या गौराबाई नाईक (पोरे मठा, आरग, ता. मिरज) या मांत्रिक बाईच्या विरोधात पीडित महिलेने सांगली अंनिसकडे तक्रार दाखल केली होती. या मांत्रिक बाईने या पीडित महिलेस करणी काढण्यासाठी विशाळगड, सौंदर्ती येथे दैवी उपचारासाठी फिरविले. पीडित महिलेच्या सासरच्या घरातून करणीच्या वस्तू काढण्याचे ढोंगही केले. हे सर्व करताना मांत्रिक बाईने पीडित महिलेकडून अनेक वेळा पैसे, महागड्या वस्तू उकळल्या. मांत्रिकबाईच्या सल्ल्याने पीडिता वागत असल्याने तिच्या कुटुंबामध्ये कलह निर्माण झाला. याचा एकूण परिणाम म्हणून पीडितेच्या नवच्याशी वितुष्ट येऊन तिला तिच्या कुटुंबातून एका मुलीसह बाहेर पडावे लागले.

मांत्रिकबाईकडून पुरेपूर फसवणूक झाल्यानंतर पीडित महिलेने सांगली अंनिसचे कार्यकर्तेराहुल थोरात यांच्याशी संपर्क केला. पीडित महिलेने मांत्रिकबाईविरोधात लेखी तक्रार दिली. सांगली अंनिसने या गंभीर प्रकाराची दखल घेतली. मांत्रिक गौराबाई बुवाबाजी करते का, याची खातरजमा करण्यासाठी सांगली अंनिसचे कार्यकर्तेप. रा. आर्डे, आशा धनाले व त्रिशला शहा हे गौराबाईच्या दरबारात डमी भक्त म्हणून गेले. कार्यकर्त्या आशा धनाले यांनी, त्यांना अघोरी त्रास होत असल्याचे गौराबाईस खोटे सांगितले. त्यानंतर गौराबाई यांच्या अंगात म्हाकुबाईचे वरे संचारले व त्या अवस्थेत मांत्रिकबाईने धनाले यांना, ‘सवतीने तुमच्यावर करणी केली आहे. त्यामुळे तुम्हाला हा त्रास होतोय,’ असे सांगितले. करणी काढण्यासाठी ‘द रविवारी दरबारात हजरी लावायला या,’ असा सल्ला दिला. करणीवर उतारा म्हणून भंडारा, गळ्यात बांधायला मंत्रून व गोमूत्रात बुडवून काळा दोरा दिला. तसेच अंघोळीच्या पाण्यात टाकण्यासाठी बाटली भरून गोमूत्र दिले. हे सर्व बऱ्यून गौराबाईच्या खोटे अंगात येऊन ती लोकांची फसवणूक करत

आहे, असे ‘अंनिस’ कार्यकर्त्याच्या निर्दर्शनास आले.

त्यानंतर ‘अंनिस’ कार्यकर्त्यानी थेट मिरज ग्रामीण पोलीस स्टेशनला जाऊन तेथील निरीक्षक मिलिंद पाटील यांची भेट घेतली. त्यांना या बुवाबाजीच्या प्रकाराची सविस्तर माहिती देऊन मांत्रिकबाईवर कारवाई करावी, अशी माणगी केली. यावर पोलीस निरीक्षक मिलिंद पाटील यांनी पीडित महिलेचा लगेच जबाब नोंदवून घेतला आणि स्वतः पोलीस गाडी, पंच, फोटोग्राफर घेऊन आरगला मांत्रिकबाईच्या दरबारावर छापा मारला. दरबारामध्ये पोलिसांना करणी काढण्याच्या अनेक आक्षेपार्ह गोष्टी, वस्तू मिळाल्या. मांत्रिक गौराबाई हिला पोलिसांनी ताब्यात घेतले व मिरज ग्रामीण पोलीस स्टेशनमध्ये आणले. त्यांच्यावर जादूटोणाविरोधी कायद्यांतर्गत गुन्हा दाखल करण्याची कारवाई पोलिसाकडून सुरु आहे.

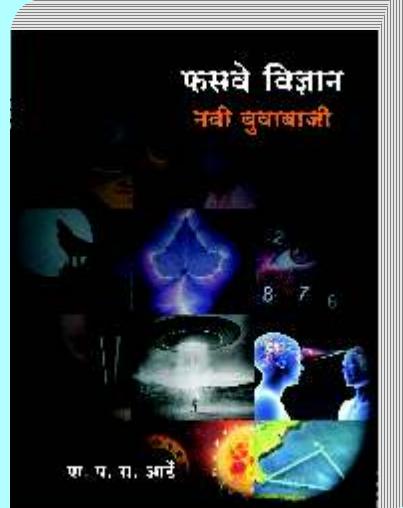
या कारवाईत पोलीस निरीक्षक मिलिंद पाटील, पोलीस नाईक बंदू पवार, सचिन पाटील, महिला कॉन्स्टेबल उज्ज्वला बांडगे, हवालदार संभाजी पवार यांच्यासह ‘अंनिस’ कार्यकर्तेप्रा. प. रा. आर्डे, आशा धनाले व त्रिशला शहा यांचा सहभाग होता.

मांत्रिक गौराबाई आरग-बेडग परिसरात गेली अनेक वर्षेम्हाकुबाई अंगात आणून लोकांच्या समस्या सोडविण्याचे काम करते. दर रविवारी तिच्या घरी मोठा दरबार भरतो. ती भक्तांना करणी, बाहेर बाधा काढून देतो, असे आमिष दाखवून फसवणूक करत असते. मांत्रिक गौराबाई हिच्याकडून फसवणूक झालेल्या भक्तांनी निर्भयपणे पुढे यावे आणि पोलिसांशी संपर्क साधावा, असे आवाहन सांगली अंनिसचे कार्याध्यक्ष डॉ. संजय निटवे, सचिव डॉ. सविता अळोळे, प्रा. अमित ठकार, शशिकांत सुतार यांनी केले आहे.

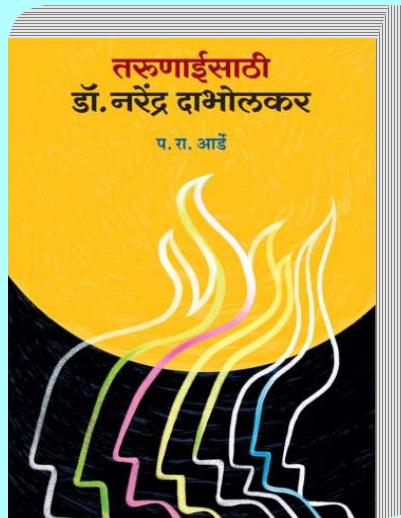
बुवाबाजीविरोधात त्वारित आणि धडक कारवाई करणारे मिरज ग्रामीण पोलीस स्टेशनचे पोलीस निरीक्षक मिलिंद पाटील आणि त्यांच्या टीमचे सांगली अंनिसने अभिनंदन केले आहे.

– आशा धनाले, मिरज

अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती महाराष्ट्र आणि साधना प्रकाशन, पुणे प्रकाशित तीन ग्रंथावर विशेष ५०% सवलत ! * टपाल खर्च अतिरिक्त

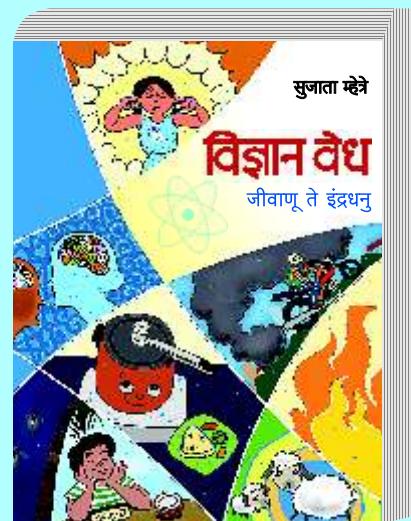
किंमत ४००/-

किंमत २५०/-

विज्ञान निर्भयता नीती

किंमत १२०/-

संपर्क : अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र

कार्तिक अपार्टमेंट, एफ-४, राजर्णी शाहूनगर, सहारा चौक, संजयनगर, सांगली ४१६ ४१६

फोन : ०२३३/२३१२५१२ E-mail : ansvarta@gmail.com

पुस्तकासाठी संपर्क : सुहास येरोडकर मो. ९९७०९ ७४६२८

Registered Newspaper

RNI No. : MAHMAR/2000/02965

Publication Date : 1 April 2021

Posting Date : 1 April 2021

Posting at Sangli H.O

प्रेषक :

अंधश्रद्धा निर्मूलन वार्तापत्र

कार्तिक अपार्टमेंट, एफ-४, राजर्णी शाहूनगर,
सहारा चौक, संजयनगर, सांगली ४१६ ४१६

फोन/फॉक्स : ०२३३/२३१२५१२

ईमेल पत्ता : ansvarta@gmail.com

सवलतीच्या दरमध्ये विनातिकीट

अंक पोस्टिंग करण्याचा पोस्टाचा परवाना क्रमांक

WPP Lic. No. GR/SAN/065/2021-2023

Postal Reg. No. SGL/004/2021-2023

To,

_____
_____
_____